
TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

RÁCZ GYÖRGY főszerkesztő
KOVÁCS ELEONÓRA felelős szerkesztő

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA, KATONA CSABA, KÖRMENDI TAMÁS,
LACZLAVIK GYÖRGY, NEUMANN TIBOR, SOÓS ISTVÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMXI

TARTALOM

1. Értekezések

KÖRMENDI TAMÁS: A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása	73
TAKÁCS IMRE: Címerek az Árpád-háziak pecsétjein	84
REISZ T. CSABA: Digitális tartalmak a történeti kutatás eszköztárában	92

2. Kisebb cikkek

C. TÓTH NORBERT: Nádorváltás 1458-ban. Mátyás király első országgyűlésének időpontja	98
IRINYI JUDIT–IRINYI GÁBOR: Tisztázódott Irinyi János születési helye	102

3. Könyvismertetés

BERTÉNYI IVÁN: A címertan reneszánsza. Tanulmányok (ism. KÁLMÁN DÁNIEL)	103
ECKART HENNING–DIETRICH HERFURT: Orden und Ehrenzeichen. Handbuch der Phaleristik (ism. PANDULA ATTILA)	104
Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt RICHARDUS HORVÁTH–TIBURTIUS NEUMANN–NORBERTUS C. TÓTH (Szerk. C. TÓTH NORBERT). (ism. SZASZKÓ ELEK)	105
A középkori Magyarország digitális könyvtára (ism. RÁCZ GYÖRGY)	107

4. Hírek	108
----------------	-----

TURUL

LXXXIV. évfolyam

2011. 3. füzet

A Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest Bécsi kapu tér 2–4.

turul@mol.gov.hu

Olvasószerkesztő: ZSUPOS ZOLTÁN

Szerkesztőbizottság:

KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN, REISZ T. CSABA, ZSOLDOS ATTILA

Nyomdai munkák:

PALATIA Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Felelős vezető: RADEK JÓZSEF

ISSN 1216–7258

A megjelenést támogatták:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

 archívum
Magyar Országos Levéltár

KÖRMENDI TAMÁS

A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása*

Történetírásunkban Hóman Bálint¹ és Kumorovitz Lajos Bernát² tanulmányai nyomán a 20. században egyeduralkodóvá vált az a nézet, hogy a magyar királyok közül elsőként III. Béla használt címet, s hogy ez a jelvény pajzsba foglalt kettős keresztet ábrázolt.³ Ennek a vélekedésnek az alapja egy Hóman által III. Béla pénzei közé sorolt⁴ ezüstdenár, amelynek BELA REX körirattal övezett előlapján kettőskeresztes címerpajzs látható. A szóban forgó pénz Réthy László éremtárának I. kötetében 263., Huszár Lajos katalógusában pedig 69. sorszámmal szerepel.⁵ Napjainkban a heraldikai szakirodalom egybehangozva ezt a denárt tekinti a címerek magyarországi megjelenését tanúsító legkorábbi forrásnak.

A kutatás egyetért abban is, hogy III. Béla fiai jobbjára mégsem apjuk kettőskeresztes címerét használták, hanem egy sávozott pajzsot. Ennek első előfordulását Imre király 1202-ből fennmaradt (de minden bizonnyal régebbi, 1196–1199 között készült mintát követő)⁶ aranybullájának hátlapjáról ismerjük,⁷ amely egyszersmind az egyetlen forrásunk III. Béla idősebb fiának címerhasználatára vonatkozóan. András

horvát–dalmát herceg (a későbbi II. András király, aki 1197–1203 között állt a dukátus élén) többnyire szintén sávozott címerrel veretett denárokat.⁸ A szakirodalom csupán egy ellenpéldát említ: Hóman hívta fel a figyelmet a H. 279. (CNH. Pótlék 51.) sz. denárra és a hozzá tartozó, H. 280. (CNH. I. 309.) sz. obulusra,⁹ amelyeket szerinte ugyancsak András herceg pénzeiként kell azonosítanunk.¹⁰ Ezek hátlapján viszont kettőskeresztes címerpajzsok láthatók. Amennyiben elfogadjuk az említett érme Hóman által kínált azonosítását, akkor azzal kell számolnunk, hogy a 12–13. század fordulóján a királyi címer mindkét változatát egyidejűleg használták. II. András trónra léptével aztán a kettőskeresztes címer évtizedekre eltűnik: a király pecsétjein és pénzein kizárólag a sávozott pajzs szerepel.¹¹ A kettőskeresztes variáns csak IV. Béla korában jelentkezik újra¹²: az ő uralkodása alatt viszont a sávozott változat nem adatolható a királyi pecsétteken, illetve pénzekben. V. István, IV. László és III. András idejében továbbra is kizárólag a kettőskeresztes címet láthatjuk az uralkodó pecsétjén és érmein, ám egykorú adatok alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy eközben a sávozott pajzsot is a dinasztia jelképének tekintették.

Mint említettem, a heraldikai kutatás az utóbbi évtizedekben nagyjából egységesen a fenti vázlat szerint képzelte el a királyi címer Árpád-kori történetét.¹³ Ezen rekonstrukció azonban több problémát is felvet. Annak magyarázatára, hogy Imre miért választott magának az apjától teljesen eltérő címet, csupán egyetlen, nem túlságosan meggyőző kísérlet történt. Vajay Szabolcs azt feltételezte, hogy Imre és aragóniai hitvese, Konstancia még III. Béla életében egybekeltek. A völégénynek címerre volt szüksége, hogy ne maradjon szé-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. – A képeken látható pénzek őrzési helye a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára (fényképész: Nagy Zoltán). Ezúton köszönöm Tóth Csabának, hogy a fotókat rendelkezésemre bocsátotta.

¹ *Hóman Bálint*: A magyar címertörténetéhez. *Turul*, 36 (1918–1921) 3–11., különösen 4.

² *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar címer kettőskeresztje. *Turul*, 55 (1941) 45–62., különösen 50.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam, 1 (1954) 3–4. sz. 18–60., különösen 26.

³ *Donászy Ferenc*: Az Árpádok címeri. Bp., 1937. 9.; *Vajay Szabolcs*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. (Szerk. Horváth János–Székely György.) Bp., 1974. (Memoria saecularum Hungariae 1.) 339–373., különösen 367.; *Bertényi Iván*: Magyar címertan. Bp., 2003. 63–64.

⁴ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp., 1916. [reprint: Bp., 1991.] 238., 253.; *Hóman B.*: A magyar címertan i. m. 4.

⁵ *Réthy László*: Corpus nummorum Hungariae. I–II. Bp., 1899–1907. (a továbbiakban: CNH); *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp., 1979. (a továbbiakban: H.) – Dolgozatomban az egyes érmekre a gazdagabb anyagot tartalmazó és frissebb Huszár-féle katalógusban szereplő jelzőszámmal hivatkozom, a Corpus nummorumban megadott sorszámmakra csupán az egyes pénzek első említésénél utalok.

⁶ *Szabados György*: Imre király házassága, aranybullája. *Századok*, 136 (2002) 341–350., különösen 347–350.

⁷ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 39249.

⁸ H. 241., 243. (CNH. I. 203., 206.) sz.

⁹ Az obulus vagy féldenár a denárral nagyjából azonos elő- és hátlappal vert érme, amelynek súlya azonban csupán fele a denárénak.

¹⁰ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 299–301.; *Hóman Bálint*: II. András- és IV. Béla-kori szlavón denárok. *Numizmatikai Közöny*, 18–19 (1919–1920) 33–42., különösen 39.

¹¹ Második nagypecsétje: 1214: DL 99835., 1216: DL 91101.; harmadik nagypecsétje: 1231: DL 61128., 1235: DL 61134.; aranybullái: 1221: DL 39250., 1233: DL 50616. – pénzen: H. 239., 240., 244., 273–274., 277–278. (CNH. I. 201., 202., 207., 303–304., 307–308.) sz.

¹² Legkorábbi keltezhető előfordulása IV. Béla első nagypecsétjén: 1236: DL 61135. – pénzen: H. 331. (CNH. I. 267.) sz.

¹³ *Kumorovitz L. B.*: Kettőskereszt i. m. 54–57.; *Bertényi I.*: i. m. 64–67.

gyenben nyugat-európai környezetből érkezett menyasszonya és annak kísérete előtt, ám a kettőskeresztes pajzs Magyarországon kizárólag a királyt illette meg. Mivel Imre ekkor még nem lépett trónra, ezért a vörös mezőben arany cölöpöket ábrázoló aragóniai címer mintájára vörös mezőben ezüst pólyákat mutató jelvényt készíttetett.¹⁴ Vajay koncepciója rögtön az események kronológiai rendjén megbukik. Imre és Konstanca esküvőjére ugyanis bizonyosan csak II. Alfonz aragón király 1196. április 25-i halála után került sor¹⁵ – III. Béla azonban ismereteink szerint már két nappal előtte, április 23-án elhunyt.¹⁶ Imre ennél fogva nyugodtan használhatta volna az apjától állítólag ráhagyott, kettőskeresztes címet is – mégsem tette. Nem világos az sem, hogy Imre és András 1197 és 1203 között többször is kiújuló trónviszályának időszakában a király miért nem szerepeltette az állítólag apjához kötődő – és így legitimitását erősítő – kettőskeresztes címet az uralkodói akaratnyilvánítás talán legfontosabb eszközén: a pecsétjén. Ugyanilyen nehezen érthető, hogy a trónviszályok idején András herceg miért veretett pénzeket sávozott címerpajzsral, és főképp királyként miért használta apja kettőskeresztes pajzsa helyett a bátyja által bevezetett címet – holott Imre uralma ellen korábban többször is fellázadt.

A fent ismertetett koncepció leg súlyosabb fogyatékosága mindezek mellett mégis az, hogy a kettőskeresztes címer III. Béla-kori megjelenését, illetve 13. század eleji meglétét állítólag igazoló adatok igen gyenge lábakon állnak. A szakirodalom által a legkorábbi magyar heraldikai emléknek tartott H. 69. sz. denárt Réthy László még IV. Béla korára keltezte. Hóman ugyan több munkájában is megtámadta Réthy álláspontját, megnyugatóan cáfolnia azonban nem sikerült. A numizmatika és a régészettudomány ennek megfelelően leg-

¹⁴ Vajay Sz.: i. m. 372.

¹⁵ Szabados György: Aragóniai Konstanca magyar királyné. In: Királynők messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Katalógus. (Szerk. Ramon Sarobe–Tóth Csaba.) Bp., é. n. [2009]. 163–175., különösen 166.

¹⁶ III. Béla halálát hazai kútfőink közül a 14. századi gestaszerkesztmény két fő variánsa eltérő időre keltezi: a Budai Krónika családjá – hibás évet közölve – 1190. április 23-ra, a Bécsi Képes Krónikáé viszont 1196. április 26-ra (Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. [Ed. Emericus Szentpétery.] I–II. Bp., 1937–1938. [reprint: Bp., 1999] I. k. 463.), a Zágrábi Krónika megint csak április 23-i dátumot hoz (uo. 211.), de valószínűleg éppen a gestaszerkesztmény adatát átvéve (mivel a Budai Krónikához hasonlóan 1190-re teszi a király halálát). Külhoni forrásaink még nagyobb zűrzavart mutatnak: az Admonti Halottaskönyvben április 24. a magyar uralkodó elhunytának emléknapja (Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. [Ed. Albinus Franciscus Gombos.] I–III. Bp., 1937–1938. [reprint: Bp., 2003–2011.] II. k. 3888. sz.), a Klosterneuburgi Necrologiumban viszont április 25. (uo. II. k. 3815. sz.). A Kremsmünsteri Évkönyv folytatása szerint III. Béla húsvétkor halt meg (uo. 1758. sz.), ami 1196-ban április 21-re esett, Troisfontaines-i Alberik szerint pedig nagycsütörtökön (uo. I. k. 103. sz.), vagyis április 18-án. A Heiligenkreuzi Halottaskönyv azon közlése, amely szerint a magyar király halálának évnapja októberben lett volna (uo. I. k. 1046. sz.), a többi forrással összevetve egyértelműen téves. Pauler Gyula nyomán általában a Budai Krónikában olvasható április 23-i időpontot tartják a legvalószínűbbnek (Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp., 1899.² [reprint: Bp. 1985] II. k. 12.); e mellett tanúskodik az a körülmény is, hogy bár az ott szereplő 1190-es évszám mindenképpen hibás, 1196-ban (vagyis III. Béla halálának valószínű évében) április 23. tényleg keddi napra esett, éppen úgy, ahogy ez utóbbi forrásunk állítja.

alábbi kérdésesnek tekinti, hogy valóban III. Béla pénzei közé sorolhatjuk-e a szóban forgó érmet. Hasonlóan bizonytalan a H. 279. sz. denár és az ezzel azonos elő- és hátlapi veretel készült, H. 280. sz. obulus keltezése is. Réthy ezeket kétségkívül tévesen sorolta V. István pénzei közé, de nézetem szerint az sem igazolható, hogy – amint Hóman állította – András herceg legkorábbi szlavóniai érmei közé tartoznának. Dolgozatomban tehát először is igyekszem megcáfolni Hómannak a H. 69. sz. denár, illetve a H. 279–280. sz. pénzek keltezésével kapcsolatos megállapításait, majd megkísérlem rekonstruálni a kettőskeresztes címer kialakulásának folyamatát.

A H. 69. sz. denár keltezése

A H. 69. (CNH. I. 263–264.) sz. denár előlapján pajzsba foglalt kettős keresztet, hátlapján pedig kereszttel, karikákkal, csillagokkal és félholddal körülvevett, erkélyszerű építményt ábrázol. Körirata az előlapon: BELA REX.¹⁷ Az érmet Rupp Jakab III. Béla pénzei közé sorolta,¹⁸ Réthy László viszont a körirat betűinek jellege, a pajzs formája és az előállítási technika alapján IV. Béla korára keltezte.¹⁹ Hóman Bálint lényegében visszatért Rupp álláspontjához, és pénztörténeti monográfiájában, majd a magyar államcímerek kialakulását vizsgáló tanulmányában is vitába szállt Réthyvel. A pénz verőtövének kialakítására, az állítása szerint az érmen látható sziglákra, a köriratra és a H. 69. sz. denárt tartalmazó kincsleletek összetételére alapozva azt igyekezett bizonyítani, hogy az érmet III. Béla verethette, minden valószínűség szerint I. Frigyes császár keresztes hadainak 1189. évi magyarországi átvonulása után, 1190 körül.²⁰ Ugyancsak Hóman figyelte fel elsőként arra, hogy a H. 69. sz. denár szinte valamennyi alkalommal a H. 191–192. és 194–200. (CNH. I. 271–281.) sz. brakteáták (lemezpénzek) társaságában fordul elő a leletanyagban. Ebből természetesen az következik, hogy a felsorolt brakteáták – amelyeket Hóman szintén III. Béla monétái közé sorolt – nagyjából egykorúak lehetnek a H. 69. sz. denárral. Mindezt azért fontos külön is hangsúlyozni, mert Hómannak a H. 191–192., 195. és 199–200.

¹⁷ A hasonló elő- és hátlappal vert H. 70. (CNH. I. 265.) sz. csegellyel – mivel ez csupán H. 69. sz. denár próbaveretének tekintendő – az alábbiakban nem foglalkozom külön.

¹⁸ Iacobus Rupp: Numi Hungariae. I. Budae, 1841. V. és G. tab. 3–7.

¹⁹ Réthy László: Kiadatlan magyar érmek a Nemzeti Múzeumban. *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam, 6 (1886) 36–40., különösen 40.; Réthy László: Kiadatlan Árpád- és vegyeskori magyar érmek. *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam, 11 (1891) 41–45., különösen 42. – Az viszont Hóman állításával ellentétben nem igaz, hogy Réthy címertani megfontolásból – „a [kettőskeresztes] címerek felvételét IV. Bélának tulajdonító heraldikusok” véleménye nyomán – vitatta a denár III. Béla-kori keltezését (Hóman B.: A magyar címerek i. m. 4.). Réthy ugyanis egyfelől semmi ilyesmit nem állított, másfelől a III. Béla H. 67. (CNH. I. 112.) sz. denárjának mindkét oldalán látható, pajzs nélkül ábrázolt kettős keresztet viszont kimondottan „az első magyar heraldikai alaknak” nevezte (Réthy László: II. Géza és III. Béla érmei. In: III. Béla magyar király emlékezete. (Szerk. Forster Gyula.) Bp., 1900. 169–173., különösen 171.). Más kérdés, hogy Réthy ezen megállapításával sem érthetünk egyet, hiszen a királyi pecséteken vagy pénzekben szereplő hatalmi jelvényeket csakis akkor minősíthetjük *per definitionem* címereknek, ha bizonyítható, hogy azokat az uralkodó pajzsba foglaltan is viselte.

²⁰ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 239., 253., 271.; Hóman B.: A magyar címerek i. m. 4.

(CNH. I. 271–272., 275., 279–280.) sz. lemezpénzek készítése idejével kapcsolatos nézeteit 1965-ben Tari László,²¹ 1966-ban pedig Gedai István²² is komoly bírálatban részesítette (sőt Tari ennek kapcsán a H. 69. sz. érem problémájára is kitért). Az alábbiakban tehát Tari és Gedai eredményeire építve, azokat részben saját észrevételeimmel kiegészítve igyekszem cáfolni Hóman argumentumait és bizonyítani a H. 69. sz. denár IV. Béla-kori keltezését.

A pénzek előállítási technikájára vonatkozó érveit Hóman elsősorban Kováts Ede azon észrevételére alapozta, amely szerint a magyarországi verdekben használt verőtövekre a 11–12. században még poncolással (vagyis eltérő nagyságú ponttűk beütésével), II. András korától viszont inkább már vésséssel vették fel a kívánt ábrázolást.²³ Kováts ezen megállapítását régészeti szakirodalmunk ma is elfogadja.²⁴ A H. 69. sz. denár előlapja vegyes (poncolt és vésett) technikával készített verőtőtől származik, míg hátlapja tisztán poncolt verőtőtől.²⁵ A vésett technika megjelenése az előlapon egyértelműen arra mutat, hogy a pénzt nem verhették a 13. század előtt. A poncolásos eljárást ugyanakkor a későbbiekben is alkalmazták olyan esetekben, ha kisebb, pontszerű elemeket kellett megjeleníteni a verőtőn.²⁶ Ilyen alapon tehát nemhogy nem lehet igazolni a H. 69. sz. denár III. Béla-kori eredetét, de egyenesen azt kell valószínűsíteniünk, hogy a BELA REX köriratú érmet a hasonló nevű uralkodók közül kizárólag IV. Béla idején verhették.

A pénzekeken megjelenő szigrlák többnyire ékekből és pontokból álló, változó mellékjegyek, amelyek nem részei sem a köriratnak, sem az éremképnek.²⁷ Vélhetően a verőbélyegek azonosítására és így a pénzverő munkások ellenőrzésére szolgálhattak, de esetleg a vert pénz mennyiségének és a veretek sorrendjének nyilvántartásában is lehetett némi szerepük.²⁸ Használatuk a magyarországi pénzverésben elsősorban a 11. század második felében és a 12. században volt jellemző.²⁹

²¹ Tari László: Éremlélet Csongrád–Farágótanyán a XIII. századból. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1 (1964–1965) 83–92., különösen 88–91.

²² Gedai István: Árpád-kori lemezpénzeink kormeghatározásához. *Numizmatikai Közlemény*, 64–65 (1965–1966) 33–40.

²³ Kováts Ede: Árpád-házi királyaink pénzeinek technikájáról. *Numizmatikai Közlemény*, 2 (1903) 1–5.; *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 238. – Hóman egyébként pontatlanul hivatkozott Kovátsra (*Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 38.). Az utóbbi szerző ugyanis nem állította a CNH. I. 271–281. (H. 191–192., 194–199.) sz. brakteáták és a CNH. I. 263–265. (H. 69–70.) sz. denárok mindegyikéről, hogy előállítási módjuk III. Béla korára utalna (*Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 238: 1. jegyz.): csupán annyit jegyzett meg, hogy a CNH I. 269–270., 271. és 279. sz. lemezpénzek verőtövei poncolásos technikával készültek, a többi pénzről viszont éppenséggel azt jelentette ki, hogy azok „verőbélyege véssé van” (*Kováts E.*: i. m. 5.) – vagyis ezek vélhetően nem keletkeztek a 13. század előtt.

²⁴ Tóth Csaba: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1000–1387). In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* (Szerk. Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter.) Bp., 2008. 163–184., különösen 165.

²⁵ Tari L.: i. m. 90.

²⁶ Kováts E.: i. m. 4.

²⁷ Tóth Cs.: Pénzverés i. m. 165.

²⁸ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 200–203.; *Szentgáli Károly*: A szigrlák megfajtása felé. *Numizmatikai Közlemény*, 15 (1916) 47–54., különösen 54.; Tari L.: i. m. 90: 23. jegyz.

²⁹ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 200., 238.; *Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 38.; Tóth Cs.: Pénzverés i. m. 165. – Tari Lászlónak igaza van abban, hogy a II. András uralkodása alatt eltűnő szigrlákhoz hasonló funkciójú ellenőrző jegyek IV. Béla és utódjai pénzein újra megjelennek (*Tari L.*: i. m. 90.),

A H. 69. sz. érem ismert példányain szigrláknak nyoma sincsen, ám Hóman itt vélhetően nem is magára a kettőskeresztes pajzsot ábrázoló denárra, hanem a rendszerint vele együtt szereplő lemezpénzekre gondolt: ezeken ugyanis tényleg láthatóak ilyesfajta mellékjegyek. Gedai István szerint éppen az egyszerű kialakítású szigrlák megléte a legsúlyosabb argumentum a szóban forgó lemezpénzek korai keltezése mellett, ám ugyanő arra is felhívja a figyelmet, hogy ez önmagában nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak a brakteáták 12. századi eredetére.³⁰

A körirattal kapcsolatban Hóman sajnos olyan szűkszavúan fogalmazott, hogy abból még az sem derül ki: a BELA REX szavakat vajon csak arra tekintette-e bizonyítéknak, hogy az általa a 12. század második felére keltezett pénzt a korszak uralkodói közül kizárólag III. Béla verethette, vagy esetleg más kormeghatározó jelentőséget is tulajdonított a feliratnak. III. Bélától mindenesetre valóban ismerünk ugyanilyen köriratú érmekeket: a H. 63. (CNH. I. 17.), illetve a H. 64. (CNH. Pótlék 20.) sz. denárokat. Ugyanakkor Tari László joggal mutatott rá, hogy a BELA REX körirat jónéhány olyan pénzen is szerepel, amelyeket egyértelműen IV. Béla korára kelteziünk: így a H. 293. (CNH. I. 228.) sz. denáron, a H. 301. (CNH. I. 237.) sz. denáron és a hozzá tartozó H. 302. (CNH. I. 238.) sz. obuluson, a H. 309. (CNH. I. 245.) sz. obuluson, továbbá a H. 313. (CNH. I. 246.) sz. denáron és ennek H. 314. (CNH. I. 247.) sz. obulusán.³¹ A körirat tehát szintén nem segít annak eldöntésében, hogy a H. 69. sz. denárt III. vagy IV. Béla pénzei közé kell-e sorolnunk.

Annál többet tudhatunk meg a régészeti adatokból. Hóman maga is elsősorban az egervári, a kiscigáji, a nagykeréki és az újkígyósi éremkincsek vizsgálatára alapozta a H. 69. sz. denár keltezésével kapcsolatos álláspontját: megfigyelése szerint ugyanis ezekben a leletekben a kettőskeresztes címerpajzsot ábrázoló érem olyan pénzekkel együtt fordul elő, „amelyek nem IV., hanem III. Béla korában, vagy az azt követő időben voltak nálunk használatosak”.³² Napjainkban persze már sokkal több kincsleletet hívhatunk segítségül a H. 69. sz. denár keltezéséhez. Ezek darabszám szerinti összetételét a következő táblázatban összegezhetjük:³³

ám ezek ábrázolásukat tekintve (karika, félhold, csillag stb.) már sokkal fejlettebbek az ékekből és pontokból összerótt korábbi szigrláknál (*Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 38.).

³⁰ *Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 39.

³¹ Tari L.: i. m. 91. – Egyetlen betű eltérést mutató BELAE REX körirat szerepel továbbá a H. 310. (CNH. I. 244.) sz. denáron és a hozzá tartozó, H. 311. (CNH. Pótlék 46.) sz. obuluson.

³² *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 238: 1. jegyz.

³³ *Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 34–36.; Tari L.: i. m. 86.; *Saltzer Ernő*: A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpád-házi éremkincslelet összefüggő áttekintése. Bp., 1996.; Tóth Csaba: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: *A tatárjárás.* (Szerk. Garam Éva–Ritoók Ágnes.) Bp., 2007. 79–90., különösen 81–87. – A táblázatokban itt és a továbbiakban X jellel jelöltem, ha az adott kategóriába tartozó pénzek egy-egy leletben bizonyosan előfordultak, de pontos mennyiségüket a lelet szétszóródása vagy elvesztése miatt nem lehetett megállapítani. Pátroha–Butorka-dűlőről két leletrészt ismerünk, ám ezek Gedai szerint nem tartoznak össze, csupán összekeveredtek (*Gedai István*: Árpád-kori éremlélet Pátrohán. *Numizmatikai Közlemény*, 66–67 [1967–1968] 37–41.). A pátroha–butorka-dűlői második leletben négy példánnyal szereplő H. 198. (CNH. I. 278.) sz., ill. a sűr–frígyespusztai kincsben húsz példányban előbukkant H. 203. (CNH. Pótlék 50.) sz. brakteáták 12. századi eredete Gedai István eredményeinek fényében megkérdőjelezhető (*Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 40.), így ezeket

1. A H. 69. sz. denár előlapja

2. A H. 69. sz. denár hátlapja

3. A H. 279. sz. denár előlapja

4. A H. 279. sz. denár hátlapja

5. A H. 280. sz. obulus előlapja

6. A H. 280. sz. obulus hátlapja

	H. 69.	H. 191–192., 195., 199–200.	magyar királyok pénzei			friesachi denárok	egyéb külföldi pénzek	bizonytalan	összesen
			12. század	II. András	IV. Béla				
Abony	27	2	–	–	–	22	1	–	52
Akasztó–Pusztaszentimre	1	16	–	–	–	247	–	–	264
Budapest (vegyes)	1	–	–	–	–	931	10	35	977
Bp.–Rákosszentmihály	1	2	–	–	–	155	–	–	158
Cegléd–Varjas-domb	7	–	–	–	–	53	–	–	60
Egervár	11	4	–	36	1	X	X	4	354
Esztergom–Kossuth u.	11	21	2	–	2	92	2	1	130
Esztergom–Szentkirály	X	X	–	–	–	–	–	–	X
Esztergom–Kovácsi	3	15	–	–	–	11	–	–	29
Kisgáj	1	213	–	–	–	374	25	–	613
Medgyesháza–Bánkút	438	2320	–	–	–	10	4	–	2772
Nagyberki	34	88	–	–	–	30	–	–	152
Nagykereki	31	84	–	–	–	30	–	–	145
Nagyósz	X	X	–	–	–	107	3	–	X
Nagytarcsa	3	1131	–	–	–	3558	12	–	4704
Pátroha–Butorka-dűlő (1)	2277	5275	5	–	–	–	–	–	7557
Pátroha–Butorka-dűlő (2)	1	37	20	–	–	–	4	–	62
Súr–Frigyespuszta	80	80	–	18	–	X	–	22	X
Szabadhely	4	11	–	–	–	153	34	1	201
Újkígyós	17	1	–	–	–	192	–	–	210
Újszász	66	2	–	–	–	X	–	–	X

A régészeti adatok összesítéséből jól látszik, hogy 12. századi magyar pénzeket az általunk vizsgált érem mellett alig néhány esetben találtak, és akkor is többnyire elenyészően csekély mennyiségben. Hozzátehetjük: a 12–13. század fordulójára, illetve a 13. század első negyedére keltezett kincsleletek között viszont egyetlen egy sem akad, amelyben a H. 69. sz. denár vagy az ezzel egykorúnak tekintett, H. 191–192., 195., illetve 199–200. sz. lemezpénzek bármelyike szerepelne.³⁴ Ráadásul Tari László megfigyelése szerint a csongrád–faragópusztai tatárjárás kori kincsben előkerült H. 191–192., illetve H. 199–200. sz. brakteáták határozottan kevésbé voltak kopottak, mint a velük együtt talált, a forgalomban ötven esztendőnél jóval kevesebbet töltő friesachi pénzek.³⁵ Mind-

a bizonytalan keltezésű pénzek közé soroltam. Az Egervárott szintén négy, Súr–Frigyespusztán pedig kettő példányban megtalált, H. 279–280. sz. érmekeket – amelyekről dolgozatomban következő fejezetemben azt valószínűsítem, hogy IV. Béla pénzei lehetnek – jelen táblázatban még ugyancsak a bizonytalan datálású érmekek között tüntettem fel. A többi pénz esetében elfogadtam a Huszár Lajos *Műnzkatalogjában* megadott keltezést.

³⁴ *Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 36.; *V. Székely György*: Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez. In: *A numizmatika és a társtudományok.* (Szerk. Nagy Ádám.) Szeged, 1994. 115–124., különösen 115–116. – A kutatás a Döme-földén, Tiszaörsön, ill. egy ismeretlen lelőhelyen előkerült kincsleletek záródását teszi a 12–13. század fordulójára, a Gyöngyös, Dettán, Szigetcsépen és Szalacson találtakét pedig a 13. század első két évtizedére vagy 1220 környékére.

³⁵ *Tari L.*: i. m. 88.

ez természetesen Hóman koncepciója és a III. Béla-kori keltezés ellen szól.

A táblázatból az is kiderül, hogy a H. 69. sz. denár – az imént felsorolt brakteáták mellett – leggyakrabban friesachi pénzekkel együtt szerepel a kincsleletekben. Ez komoly támpontot nyújt a leletek keltezéséhez. Ismeretes, hogy a karintiai Friesach városában a salzburgi érsekek a 12. század derekától magas színezüst-tartalmú denárokat verettek, amelyek kiváló minőségűek és állandó értékük miatt hamar igen népszerűvé váltak a Német-római Birodalom más keleti területein és az azokkal szomszédos országokban.³⁶ Magyarországon a 12. század végén jelentek meg, de tömeges elterjedésük a 13. század első felére tehető, majd forgalmuk a régészeti leletek tanúsága szerint az 1241–1242-es tatárjárást követően erősen visszaesett.³⁷ A H. 69. sz. denárt tartalmazó kincsleletekben a friesachi pénzek igen nagy mennyiségben jelennek meg, ami már önmagában is egyértelműen arra mutat, hogy ezeket a kincseket a 13. század első felében rejthették a földbe.³⁸ Ráadásul a friesachi denárok egyes típusainak készítése

³⁶ *István Gedai*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica*, 21 (1969) 105–148., különösen 112–113.; *Tóth Cs.*: Pénzverés i. m. 165–166.

³⁷ *V. Székely György*: Friesachi pénzek a XIII. századi Magyarországon. In: *Tanulmányok 1977–1979. II.* (Szerk. Mohai Lajos–Rugási Gyula.) Bp., 1979. (Eötvös-füzetek 3.) 71–86., különösen 84.; *Tóth Cs.*: Pénzverés i. m. 166.

³⁸ *Tari L.*: i. m. 87., 90.; *Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 36.

ideje – a magyarországi pénzekkel ellentétben – viszonylag pontosan meghatározható. A régészettudomány ennek alapján a fenti táblázatban foglalt, friesachias túlsúlyú kincsleletek túlnyomó részét kétségbevonhatatlan bizonyossággal keltezi az 1241–1242-es tatárjárás körüli évekre.³⁹

Ha ezek után konkrétan a H. 69. sz. denárt, illetve az ezzel joggal egykorúnak tekintett H. 191–192., 195. és 199–200. sz. brakteátákat vizsgáljuk, akkor első látásra is szembevetődik, hogy ezekből kiemelkedően sok példány került elő az ország legkülönbözőbb pontjain. Saltzer Ernő másfél évtizeddel ezelőtt publikált összeállítására szerint a H. 69. sz. denár a negyedik legnagyobb példányszámban ránk maradt Árpád-kori érmünk, de ugyanezen a listán a H. 199. sz. brakteáta a második leggyakrabban megtalált 11–13. századi magyar pénz, a H. 200. sz. a harmadik, a H. 192. sz. a negyedik, a H. 191. sz. pedig a hatodik. A H. 69. sz. denár mostanáig több mint háromezer példányban ismert, a brakteáták pedig típusonként másfél ezertől csaknem négyezer darabig szóródó mennyiségben.⁴⁰ Annak, hogy rövid időn belül vert pénzekből ilyen rengeteg került a földre, csakis valamilyen országos méretű, páratlanul súlyos katasztrófa lehetett az oka, amely a lakosságot a korabeli államterület egészén vagyona elrejtésére sarkallta. A jelenségre a legkézenfekvőbb magyarázat ezúttal is az, hogy a H. 69. sz. denárt és a vele egykorúnak tartott brakteátákat tartalmazó kincseket az 1241–1242. évi mongol betörés idején áshatták el.

Feltűnő ugyanakkor, hogy II. András és IV. Béla egyéb pénzei szinte soha nem szerepelnek a H. 69. sz. denárral (illetve a lemezpénzekkel) együtt.⁴¹ Ennek a jelenségnek Huszár Lajos szerint esetleg az lehet a magyarázata, hogy a finomabb ezüsből vert brakteátákat és az ugyancsak jó minőségű alapanyagból készült külföldi érmekeket (köztük a friesachiakat) Magyarországon a tatárjárást megelőző években valójában nem mint forgalomban lévő pénzt használták, hanem mint demonetizált mérlegelt ezüstöt. A friesachiak és a magyar lemezpénzek nemesfém-tartalma ugyanis jóval magasabb volt a velük azonos névértékű magyar denárokénál. Az ország népe így a 13. század első felében szívesebben fizetett az alacsonyabb ezüsttartalmú magyar denárokkal, a megtakarításait viszont inkább friesachi pénzekben és jó minőségű brakteátákban tartotta, mivel ezek a bennük foglalt nemesfém miatt nehezebben értéktelenedtek el. Ezért kerülnek tehát elő igen nagy mennyiségben a kincsleletekben is. Ugyanezen logika szerint a 13. század első évtizedeinek silányabb anyagból vert denárjai viszont azért nem bukkannak fel a brakteátákat tartalmazó kincsekben, mert a névértékük magasabb volt a bennük lévő ezüst értékénél, így nem volt érdemes félretenni őket. Mivel a demonetizált pénz a nemesfém-tartalmából adódó értékét évtizedek alatt sem veszíthette el, mindezek alapján elvileg akár az is elképzelhető lenne, hogy a tatárjárás kori leletekben nagy számban előforduló brakteátákat Hóman kon-

cepciójának megfelelően III. Béla idejére keltezzük.⁴² Mivel ez befolyásolhatná a H. 69. sz. denár keltezését is, érdemes röviden kitérnünk a fenti gondolatmenet értékelésére.

Már Gedai István felhívta a figyelmet arra, hogy Huszár teóriájával szemben több kétely is felmerül. Ellene szól mindenekelőtt, hogy az 1189-ben Magyarországon átvonuló keresztiesek friesachi pénzeit darabszám szerint – tehát nem súly alapján – váltották itteni monétára. A magyar brakteátákat tartalmazó leletekben azonkívül többnyire külföldi (például lengyelországi és sziléziai) lelőhelyeken sem szerepelnek denárok, ami arra utal, hogy a jelenség hátterében nem a magyarországi pénzforgalom valamilyen különlegességét kell gyanítanunk.⁴³ Huszár elméletét a Gedai által felhozottak mellett talán további érveléssel is cáfolhatjuk. Amennyiben ugyanis a szóban forgó brakteáták valóban III. Béla korától fogva szerepeltek volna mérlegelt ezüstként, akkor meg kellene jelenniük a 13. század első évtizedeinek kincsleleteiben is. Mint fentebb arra már utaltam, ennek épp az ellenkezője igaz: egyetlen korabeli leletben sem fordulnak elő.

Mi lehet tehát a magyarázata annak, hogy a tatárjárás kori kincsekben mind II. András, mind IV. Béla pénzei csak elenyészően ritkán szerepelnek? II. András monétáival kapcsolatban kézenfekvő a válasz: az évenkénti pénzbeváltás kényszere mellett ezek kikerülését a forgalomból az is meggyorsította, hogy alacsonyabb színezüst-tartalmuk⁴⁴ miatt a névértékük meghaladta a bennük foglalt nemesfém tényleges értékét, így nem volt érdemes félretenni őket. IV. Béla denárjaival viszont más a helyzet. Tari László vetette fel elsőként, hogy a tatárjárás alatt különösen nagy mennyiségben elrejtett H. 69. sz. érem és a H. 191–192., 195. illetve 199–200. sz. brakteáták talán IV. Béla uralkodásának legkorábbi, 1235–1241 között kibocsátott pénzeivel azonosíthatók.⁴⁵ Magam ezt szintén nem tartom lehetetlennek. Azok a kiváló minőségű – nem ritkán 880–890 ezrelékes, de 720 ezreléknél soha nem alacsonyabb színezüst-tartalmú – alapanyagból készített denárok ugyanis, amelyeket a numizmatikai szakirodalom egyértelműen IV. Béla korához köt,⁴⁶ annak ellenére sem bukkannak fel a tatárjárás során földre rejtett kincsekben, hogy több nemesfém tartalmaznak a brakteátáknál. Amennyiben ezek a denárok már a tatárjárást megelőzően is forgalomban lettek volna, úgy a kincsleletekben tekintélyes mennyiségben kellene szerepelniük. Hiányuk a legegyszerűbben úgy magyarázható, ha azt feltételezzük, hogy a szóban forgó érmekeket 1242 után készítették. Ebben az esetben viszont valóban leginkább a H. 69. sz. denárt és a környezetében szereplő lemezpénzeket azonosíthatjuk IV. Béla 1235–1241 között veretett pénzeiként.

Hóman érvei közül tehát valójában egy sem igazolja a H. 69. sz. denár III. Béla-kori keltezését. Az érmet verőtővének készítményi technikája és körirata alapján lehetetlen pontosabban kelteznünk (szíglák pedig Hóman állításával ellentétben nem láthatók a pénzen). A régészeti adatok ellenben egyértelmű-

³⁹ Tari L.: i. m. 86.; Gedai I.: Lemezpénzek i. m. 36.; Tóth Cs.: Tatárjárás i. m. 81–89.

⁴⁰ Saltzer E.: i. m. 15.; Tóth Cs.: Tatárjárás i. m. 81–89.

⁴¹ Gedai I.: Lemezpénzek i. m. 37–38.

⁴² Huszár Lajos feltételezését Gedai István publikálta, Huszár szóbeli közlésére hivatkozva: Gedai I.: Lemezpénzek i. m. 38.

⁴³ Gedai I.: Lemezpénzek i. m. 38.

⁴⁴ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 646–647.

⁴⁵ Tari L.: i. m. 87.

⁴⁶ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 647.

en arról tanúskodnak, hogy a denárt IV. Béla tatárjárás előtti monétái közé kell sorolnunk. Ez pedig egyszerűen azt is jelenti, hogy a Hóman és Kumorovitz nyomán feltételezett III. Béla-kori magyarországi címerhasználatra vonatkozó egyetlen forrásunk is megdőlt. Az Árpádok legkorábbi ismert címerének ezek után az Imre király 1202-i aranybulláján szereplő (de vélhetően már 1196–1199 között kialakult) sávozott pajzsot kell tekintenünk.

A H. 279. sz. denár és a H. 280. sz. obulus keltezése

A H. 279. (CNH. Pótlék 51.) sz. denár, illetve a hozzá tartozó, H. 280. (CNH. I. 309.) sz. obulus előlapja két egymás felé forduló, koronás fejet ábrázol, fölöttük félholddal és csillaggal. A pénzek hátlapján egy tornyot láthatunk, mellette pedig mindkét oldalt egy-egy kettőskeresztes címerpajzsot. Ezeket az érmekeket Réthy László V. István korára keltezte, Hóman Bálint azonban – előállításukra, rajzolatukra, leletkörülményeikre, illetve súly- és finomságadataikra hivatkozva – II. András uralkodásának első periódusában (1205–1211 között) vert szlavóniai pénzekként azonosította.⁴⁷

Hóman sajnos nem fejtette ki bővebben, hogy az általunk vizsgált érmeke előállításával kapcsolatban konkrétan milyen bizonyítékot talált a II. András-kori keltezésre. A pénzek verőtöve mindenesetre a H. 69. sz. denár esetében már megismert vegyes technikával készült: az ábrázolást vésővel alakították ki, és csupán a kisebb, pontszerű elemeknél (például az előlapot övező gyöngykör esetében) poncolták a felületet. Mint arra dolgozatom előző fejezetében is utaltam, ez a technika a 12–13. század fordulójától egészen az újkorig uralkodónak számított a magyarországi pénzverésben,⁴⁸ így ennek alapján lehetetlen kelteznünk a kettőskeresztes címerpajzsokat ábrázoló denárt és obulust.

Valamivel több fogódzót kínál az érmeke rajzolata. Elsősorban persze nem az előlapon ábrázolt félhold és csillag, vagy a hátlapon látható torony képe, hanem a kettős királyportré és a kettőskeresztes címerpajzsok segíthetnek a pénzek keltezésében. A félholdról és a csillagról éppen Hóman kutatásai nyomán tudjuk, hogy azok az önálló báni denárverés megszűntéig, vagyis az 1350-es évekig rendszeresen szerepeltek a szlavóniai pénzekben.⁴⁹ Együttes előfordulásuk a hazai monétákon ráadásul már a szlavóniai pénzverés kialakulását megelőző időben, a 12. századtól kezdődően⁵⁰ is folyamatosan adatolható, így kormeghatározó jelentőségük nincsen. Nem járunk sokkal több szerencsével akkor sem, ha a hátlapon látható tornyot vesszük górcső alá. A tornyok vagy tornyos épületek ábrázolása a magyarországi pénzverésben vélhetően friesachi hatásra terjedt el a 12–13. század fordulóján.⁵¹ A magyar királyok azonban ezt követően, még évtizedekkel a friesachi denárok hazai forgalmának visszaesése (vagyis a 13. század közepe)

után is verettek pénzt hasonló motívumokkal. Így aztán bőveggel találhatunk effajta képeket IV. Béla, V. István és IV. László denárjain, de szórványosan még III. András és I. Károly idejében is előfordulnak.⁵² A toronyábrázolás párhuzamai tehát szintén nem adnak támpontot annak eldöntéséhez, hogy a H. 279. és H. 280. sz. pénzek a 13. század mely periódusában készültek.

A vizsgált pénzek rajzolatának legszembetűnőbb, meghatározó eleme az előlapon látható két koronás fej: Hóman szerint ez az ábrázolás a 12–13. század fordulóján meginduló, majd 1255-től új lendületet nyerő szlavóniai pénzverés jellegzetes motívuma,⁵³ amely a 13. század második felében már az anyaország számára vert királyi pénzekben is megjelent.⁵⁴ Hasonló kettős királyfejet összesen kilenc Árpád-kori pénzünkön találhatunk: IV. Béla H. 310. (CNH. Pótlék 46.) és H. 315. (CNH. I. 248.) sz., szlavón mintára vert királyi denárjain, IV. László H. 364. (CNH. I. 312.) sz. szlavón denárján, illetve a hozzá tartozó, H. 365. (CNH. I. 313.) sz. obuluson, III. András H. 410. (CNH. I. 359.) sz. királyi, illetve H. 408. (CNH. I. 358.) sz. szlavón denárján, valamint a vitatott keltezésű H. 339. (CNH. I. 360.) sz. szlavón denáron, illetve ennek H. 340. (CNH. I. 361.) sz. obulusán, amelyeket Réthy és Hóman III. András korára datál,⁵⁵ Huszár viszont IV. Béla uralkodására. Mint a fenti felsorolásból is kiderül, a két koronás főt ábrázoló pénzek legkorábbi keltezhető előfordulása IV. Béla idejére tehető. Erre a motívumra hivatkozva tehát inkább a minket érdeklő érmeke II. András-kori keltezése ellen lehet érvelni, mintsem mellette.⁵⁶

Hasonló következtetésre juthatunk, ha az érmeke rajzolatának témánk szempontjából legizgalmasabb részletét: a torony két oldalán ábrázolt kettőskeresztes címerpajzsokat vesszük szemügyre. Az egyértelműen Imre vagy II. András korára keltezhető pénzekben (és a korabeli uralkodói pecséteken) ugyanis kizárólag a sávozott királyi címer fordul elő,⁵⁷ a pajzsba foglalt kettős kereszt majd csak IV. Béla idejétől jelenik meg.⁵⁸ A H. 279. sz. denár, illetve a hozzá tartozó H. 280. sz. obulus rajzolata tehát Hóman megállapításával ellentétben egyáltalán nem bizonyítja e pénzek II. András-kori keltezését, sőt – a két koronás fej és a kettőskeresztes címer ábrázolásának kelte-

⁵² III. András pénzén: H. 420. (CNH. I. 370.) sz.; I. Károlyén: H. 500. (CNH. II. 39.) sz.

⁵³ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 336–337.; *Hóman B.*: Szlavón dénárok i. m. 34.

⁵⁴ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 346.

⁵⁵ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 347.

⁵⁶ Csábító gondolat lenne a kettős portré alapján a pénzeket olyan időszakra keltezni, amikor az idős király mellett már életében megkoronázott fia is részt vett a politika irányításában, vagyis az országnak *de iure* két uralkodója volt. Ilyen időszak éppenséggel II. András uralkodásának vége felé is adódott, amikor az 1214-ben királlyá kent Béla – azok után, hogy apja 1220-ban a szlavón hercegséget bízta rá – mind erőteljesebben követelt részt magának az ország ügyeinek intézésében. Csakhogy ezt az értelmezést a portrék alaposabb vizsgálata kizárja. A két koronás fej ugyanis nem egyforma: egyikükön a korabeli férfidivatnak megfelelően közepesen hosszú hajú, csupasz arcú egyén látható, míg a másikon az álla alatt rögzített kendővel (vagy *peplummal*) bekötött hajú személy (szinte bizonyosan asszony). A kettős portré ezek szerint valószínűleg nem két királyt, hanem valamelyik uralkodót és hitvesét ábrázolja.

⁵⁷ Ld. 5–7. jegyz.

⁵⁸ Ld. 10. jegyz.

⁴⁷ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 299–301.; *Hóman B.*: Szlavón dénárok i. m. 39.

⁴⁸ *Kováts E.*: i. m. 2–4.

⁴⁹ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 337.; *Hóman B.*: Szlavón dénárok i. m. 33.

⁵⁰ H. 116. (CNH. I. 127.) sz.

⁵¹ *Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 300.

hető párhuzamait figyelembe véve – éppenséggel inkább arra utal, hogy az érmeket legkorábban IV. Béla idejében verheték.

A régészeti adatok szintén nem szolgáltatnak bizonyítékot Hóman igazára. A vizsgált pénzeket eddig csupán három kincsletben találták meg: Budapest–Margitszigeten (összesen négy példányban),⁵⁹ Egervárott (a denárt három, az obulust egy példányban),⁶⁰ illetve Súr–Frigyespusztán (a denárt két példányban).⁶¹ A két leletben előforduló érme megoszlását a következőképp összegezhetjük:⁶²

	H. 279–280	magyar királyok pénzei					külföldi pénzek	bizonytalan	összesen
		II. András	IV. Béla	V. István	IV. László	III. András			
Budapest–Margitsziget	4	6	143	62	47	5	31	4	302
Egervár	4	36	16	–	–	–	298	–	56
Súr–Frigyespuszta	2	18	160	–	–	–	X	20	X

Kétségtől igaz, hogy Hóman véleményét a fenti táblázat alapján nem lehet egyértelműen megcáfolni, hiszen mindhárom lelőhelyen előkerültek olyan pénzek is, amelyek bizonyosan II. András uralkodása alatt készültek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a leletek alapján – amelyek közül a budapest–margitszigeti III. András, az egervári és a súr–frigyespusztai viszont egyaránt IV. Béla által veretett érmekek záródik⁶³ – legalább ugyanennyi joggal datálhatjuk a vizsgált pénzeket IV. Béla idejére. Az egervári kincset V. Székely György szerint valószínűleg az 1240-es években rejthették el, máskülönben ugyanis nehéz lenne megmagyarázni, hogy miért hiányoznak belőle az 1255-ben meginduló báni pénzverés termékei.⁶⁴ Hozzátehetjük: ezt a kelteztést támogatja az a körülmény is, hogy a lelet nagy mennyiségű friesachi denárt tartalmaz.⁶⁵ Mint arról fentebb is esett már szó, a friesachi pénzek magyarországi forgalma a tatárjárás után gyors hanyatlásnak indult, így tömeges előfordulásuk az egervári leletben ugyancsak azt valószínűsíti, hogy a kincs legkésőbb a 13. század kö-

zepén kerülhetett a földbe.⁶⁶ A súr–frigyespusztai leletben talált mintegy kétezer darab külföldi pénz szintén kivétel nélkül friesachi denár, záróveretük pedig II. Eberhard salzburgi érsek egyik érme, ami tipikusan jellemző a tatárjárás kori kincsekre.⁶⁷ A régészeti adatok alapján tehát a H. 279. sz. denárt és a H. 280. sz. obulust tágabb értelemben II. András vagy IV. Béla uralkodásának idejére keltezhetjük, ezen az intervallumon belül pedig az 1241–1242-i tatárjárást tekinthetjük keletkezésük legvalószínűbb *terminus ante quem*-jének.

Végül a vizsgált érmekek súly- és finomságadatainak Hóman azért tulajdonított különös jelentőséget, mert ezek segítségével kívánta meghatározni a II. András és IV. Béla uralkodása alatt vert szlavóniai pénzek kronológiai sorrendjét. Az egyes típusokat először átlagsúly szerint csoportosította, majd a súlycsoportokon belül a pénzek színezüst-tartalma alapján további alcsoportokat különített el. Feltételezése szerint a legnagyobb átlagsúlyú denárok és obulusok András szlavóniai hercegsége idején, illetve királysága első éveiben készülhettek, ezt követően a szlavón pénzek átlagsúlya a báni denárverés 1255-i megindulásáig folyamatosan esett. A pénzek színezüst-tartalma (finomsága) a II. András által veretett denárok esetében az idő előrehaladtával szintén csökkent, ezzel szemben Béla ifjabb királyként, majd Magyarország uralkodójaként veretett szlavóniai monétáinak finomságadatai kiugróan magasak. Hóman eredményeit az alábbi táblázatban foglaltam össze: az egyes alcsoportokon belül a szóródás érzékeltetésére a legkisebb és legnagyobb átlagsúlyú denár, illetve obulus súlyadatait, valamint a legkisebb és legnagyobb színezüst-tartalmú érmekek finomságadatait közlöm.⁶⁸

	legkisebb átlagsúlyú denár (g)	legnagyobb átlagsúlyú denár (g)	legkisebb átlagsúlyú obulus (g)	legnagyobb átlagsúlyú obulus (g)	legkisebb színezüst-tartalom	legnagyobb színezüst-tartalom
I. súlycsoport 1. alcsoportja: András herceg pénzei (1196–?)	0-741	0-741	–	–	0-680	0-800

⁵⁹ Réthy László: A margitszigeti árpádokori éremlelet. *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam, 14 (1894) 60–62., különösen 60.; *Saltzer E.*: i. m. 43. – Annak sajnos nem sikerült nyomára bukkannom, hogy a négy példány között hány denár, ill. obulus akadt.

⁶⁰ *Szentmártoni Darnay Kálmán*: Egervári éremlelet. *Numizmatikai Közöny*, 5 (1906) 20–21., különösen 20.; *Saltzer E.*: i. m. 47.

⁶¹ *Tóth Cs.*: Tatárjárás i. m. 87.

⁶² *Réthy L.*: Margitszigeti i. m. 60–62.; *Szentmártoni Darnay K.*: i. m. 20–21.; *Saltzer E.*: i. m. 43–44.; *Tóth Cs.*: Tatárjárás i. m. 87. – Az egervári, ill. a súr–frigyespusztai leletben előforduló H. 69., 192., 195. és 200. sz. érmekek (*Tari L.*: i. m. 88–91., *Gedai I.*: Lemezpénzek i. m. 33–40., ill. jelen dolgozatomban előző fejezetében foglaltak alapján) IV. Béla pénzei között tüntettem fel, a többi pénz esetében elfogadtam a Huszár Lajos *Münzkatalog*-jában megadott kelteztést.

⁶³ A H. 69. sz. denár és a H. 195., ill. H. 200. sz. brakteáták mellett a IV. Béla korára keltezett, BELAE REX köriratú H. 310. (CNH. I. 244.) sz. denár is megtalálható benne.

⁶⁴ *V. Székely Gy.*: Megjegyzések i. m. 118.

⁶⁵ *Szentmártoni Darnay K.*: i. m. 19–20.

⁶⁶ A tatárjárás kori kincsletek javarészt friesachi denárokból állnak, és kisebb mennyiségben szerepelnek bennük más külföldi érmekek, a H. 69. sz. denár és a dolgozatomban előző fejezetében már említett, H. 191–192., 195., ill. 199–200. sz. brakteáták (*Tóth Cs.*: Tatárjárás i. m. 79.). A napjainkra szétszóródott egervári kincs csaknem tökéletesen megfelelt ennek a modellnek: tömegét ugyanis a leletközlés szerint friesachi pénzek alkották, és megtalálhatóak voltak benne a H. 69. sz. denár és a H. 195., ill. 200. sz. brakteáták példányai is (*Szentmártoni Darnay K.*: i. m. 19–20.). Két apróbb eltérés azonban megfigyelhető. Az egyik különbséget az jelenti, hogy a leletben hétféle bécsi denár is előkerült, márpedig ez a pénztípus inkább IV. Béla uralkodásának végére jellemző Magyarországon (*Hóman B.*: Pénztörténet i. m. 353–386.; *Gedai, I.*: Fremde Münzen i. m. 131–135.). A másik – véleményem szerint jelentősebb – differencia pedig az, hogy Egervárott IV. Béla H. 310. sz. denárját is megtalálták: ez ugyanis szinte kizárólag a tatárjárás utáni leletekben szokott jelen lenni (*Saltzer E.*: i. m. 28.). Ennek alapján az egervári kincs elrejtését a tatárjárást közvetlenül követő évekre tehetjük.

⁶⁷ *V. Székely Gy.*: Megjegyzések i. m. 118.; *Tóth Cs.*: Tatárjárás i. m. 79.

⁶⁸ *Hóman B.*: Szlavóni denárok i. m. 39–40.

	legkisebb átlagsúlyú denár (g)	legnagyobb átlagsúlyú denár (g)	legkisebb átlagsúlyú obulus (g)	legnagyobb átlagsúlyú obulus (g)	legkisebb színezüst-tartalom	legnagyobb színezüst-tartalom
I. súlycsoport 2. alcsoportja: András herceg, majd II. András pénzei (?–1211)	0-670	0-926	–	–	0-600	0-720
II. súlycsoport 1. alcsoportja: Berthold érsek és II. András pénzei (1209–1235)	0-435	0-584	0-237	0-300	0-680	0-740
II. súlycsoport 2. alcsoportja: Béla ifjabb király pénzei (1222–1226)	0-563	0-563	0-246	0-246	0-800	0-850
III. súlycsoport: IV. Béla pénzei (1235–1254)	0-489	0-522	0-225	0-241	0-760	0-890

Hóman fent ismertetett módszere eleve nem tűnik csálthatatlannak, hiszen a korszakból fennmaradt pénzleletek csekély mennyisége nem teszi lehetővé a súlyadatok pontos rekonstrukcióját. A középkorban a pénzt *al marco* verték⁶⁹ – vagyis nem azt határozták meg, hogy az egyes példányoknak milyen súlyúaknak kell lenniük, hanem azt, hogy egy márkányi pénzezüstből összesen hány érmet kell készíteni. A pénzek eredeti súlya (az úgynevezett kiverési súly) ráadásul a folyamatos használat során fellépő kopás miatt komoly – és példányonként eltérő – mértékben csökkenhetett. A ránk maradt érmek súlyadatai mindezek miatt szükségképpen torz képet mutatnak (a H. 279. sz. denár esetében a példányok súlya 0-38–0-61 gramm között változik,⁷⁰ ami igen nagy mértékű, 38%-os eltérést jelent). Az átlagsúly minél pontosabb ismerete kulcsfontosságú lenne ahhoz, hogy a súlyadatokból bármilyen következtetést levonhassunk,⁷¹ csak hogy az 1255 előtt vert szlavóniai pénzekből ehhez nem áll rendelkezésre elegendő példány. A Hóman által görcső alá vett, összesen 38 eltérő típus közül 20 esetében az átlagsúlyt sem a denárok, sem a hozzájuk tartozó obulusok alapján nem lehetett megbízhatóan megállapítani, mert az adott pénzből csupán három vagy annál kevesebb példány volt ismert.⁷²

Hóman a H. 279. sz. denárt és a H. 280. sz. obulust a szlavóniai monéták I. súlycsoportjának 2. alcsoportjában, vagyis II. András 1205–1211 között vert pénzei között helyezte el, mivel adatai szerint az obulus átlagsúlya 0-498 grammra rúgott

(a denár súlyadatait nem ismerte). Ebből arra következtethetnénk, hogy az obulushoz képest kétszer nehezebb denár átlagsúlya csaknem egy egész gramm lehetett, ami viszont azt jelentené, hogy a legnehezebb – és ennek következtében Hóman feltételezése szerint a legkorábbi – szlavón pénzek közé tartozott. Csakhogy Hóman mind pénztörténeti monográfiájában, mind a korai szlavóniai pénzekkel foglalkozó tanulmányában elkövetett egy meglepő hibát: az egervári kincsleletet publikáló Darnay Kálmán közlését félreértve összekeverte a H. 279. sz. denár és a H. 280. sz. obulus súlyadatait.⁷³ Egervárott ugyanis – mint azt tanulmánya más helyén Hóman is helyesen rögzíti⁷⁴ – nem a H. 280. (CNH. I. 309.) sz. obulusból, hanem a H. 279. (CNH. Pótlék 51.) sz. denárból került elő három darab,⁷⁵ és a Hóman által idézett súlyadatok ezekre vonatkoznak. Valójában tehát nem az obulus, hanem a denár nyomott átlagosan 0-498 grammot! Ezzel az átlagsúllyal viszont a H. 279. sz. érmet már a legkönnyebb szlavóniai denárok közé tartozik, tehát Hóman elmélete szerint éppenséggel nem a legkorábbi, hanem a későbbi (II. András uralkodásának 1209 utáni periódusából vagy IV. Béla országlásának idejéből származó) pénzek közé kell sorolni. A súlyadatok alapján tehát megint csak nem vehetjük el a H. 279. sz. denár és a H. 280. sz. obulus IV. Béla-kori keltezését. Megjegyzendő, hogy a bizonyítottan II. András korához köthető szlavóniai denártípusok között csupán egyetlen olyan akad, amelynek az átlagsúlya szintén nem éri el a fél grammot,⁷⁶ a IV. Béla uralkodásának első két évtizedéből (vagyis a báni denárverés megindulása előtti időkből) ismert hét denártípus közül viszont három is elmarad a fél grammos átlagsúlytól.⁷⁷ Ennek az lehet a magyarázata, hogy míg II. András idején egy márka (vagyis 233-3533 gramm) pénzezüstből 400 darab denárt vertek Szlavóniában, addig IV. Béla a trónralépte után ugyanennyi alapanyagból már 440 példányt készíttetett, tehát az ő pénzei eleve mintegy tizedrész-szel könnyebbek voltak.⁷⁸ Ez a körülmény halványan megint csak a kettőskeresztes pajzsokkal díszített pénzek IV. Béla-kori keltezését támogatja – már amennyiben bármiféle forrásértéket tulajdoníthatunk a denár mindössze három példányának súlyadatain alapuló megfigyeléseknek.

Tény ugyanakkor, hogy a vizsgált érmek anyagának 720 ezrelékes finomsága inkább II. András korára utal, mintsem a 13. század későbbi évtizedeire. II. András uralkodása alatt pénzeinek színezüst-tartalma nagyjából 700 ezrelék körül mozgott (vagyis a korabeli fogalmak szerint negyedrészig vagy harmadrészig kiegészített alapanyagot – *argentum quartae combustionis*, illetve *argentum tertiae combustionis* – használtak hozzájuk).⁷⁹ IV. Béla ellenben már ifjabb királyként

⁶⁹ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 202.; *Gedai István*: Friesachi denárok. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). (Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc.) Bp., 1994. 227.

⁷⁰ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 634.

⁷¹ Pénztörténeti monográfiájában maga Hóman is leszögezi: „Az *al marco* vert pénzeknél – tehát az összes középkori pénzeknél – sohasem szabad egyes denársúlyból a törvényes pénzlábra, kiverési súlyra következtetéseket levonni. Következtetések csakis nagyobb mennyiségű és hibátlan pénzdarabok súlyából vonhatók.” (Hóman B.: Pénztörténet i. m. 20.)

⁷² Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 39–40.

⁷³ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 634.; Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 39.

⁷⁴ Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 36.

⁷⁵ Szentmártoni Darnay K.: i. m. 20.

⁷⁶ H. 222. (CNH. I. 186.) sz. – Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 39–40.

⁷⁷ H. 303., 315., 324. (CNH. I. 240., 248., 256.) sz. – Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 40.

⁷⁸ Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 42. – A fennmaradt példányok súlyadatai természetesen elmaradnak a márka 400-ad, ill. 440-ed részétől, ami a pénzek kopásával is magyarázható.

⁷⁹ Hóman B.: Pénztörténet i. m. 646–647.; Hóman B.: Szlavón dénárok i. m. 39–42. – A pénzezüst finomságát a középkorban annak megadásával jelölték, hogy mennyi nemtelen adalékanyag található benne. A harmadrészig kiegészített ezüst ennek megfelelően nagyjából 333 ezrelék adalékanyagot

is 800 ezrelékes ezüsből (*argentum quintae combustionis*) veretett pénzt, és a továbbiakban mind ő, mind pedig utóda ragaszkodtak a finomabb minőségű alapanyaghoz.⁸⁰ A finomságadatok azonban véleményem szerint nem szolgáltatnak perdöntő bizonyítékot, hiszen II. András pénzei között is akad olyan, amelyet 800 ezrelékes ezüsből vertek,⁸¹ és – ami számunkra most fontosabb – IV. Béla körirattal azonosítható érmei között is találunk 720 ezrelékes színezüst-tartalmúakat, igaz, nem a szlavóniai, hanem a magyar pénzek között.⁸²

Ha mindezek után összefoglaljuk a kettőskeresztes címerpajzsokkal díszített, H. 279. sz. denár és a hozzá tartozó, H. 280. sz. obulus előállításának technikájával és rajzolatával, továbbá az ezeket tartalmazó kincsleletek összetételével, illetve a súly- és finomságadatokkal kapcsolatos ismereteinket, azt látjuk, hogy a Réthy által megállapított keltezés valóban tarthatatlan, de a Hóman által kínált megoldásnak sincs sokkal több alapja. Réthy véleményét – hogy tudniillik a miniket érdeklő pénzeket V. István verette volna – az egervári és a sűr–frígyespusztai kincs összetétele alapján cáfolhatjuk: a 13. század második felében ugyanis a friesachi denárok tömeges előfordulása már egyáltalán nem volt jellemző Magyarországon. Am Hóman koncepcióját, a II. András-kori kelteztést sem támasztja alá semmilyen bizonyíték. Verőöveik előállítási technikájából és az ismertetett kincsleletek összetételéből kiindulva a vizsgált érmekeket egyaránt keltezhetjük II. András vagy IV. Béla korára, és színezüst-tartalmuk sem bizonyítja, hogy II. András uralkodása alatt készültek volna. Rajzolatuk viszont immár egyértelműen IV. Béla idejére utal, és súlyadataik is inkább ezt a kelteztést támogatják. A fentiek egybevetése alapján magam úgy vélem, hogy a H. 279–280. sz. érmekek legvalószínűbben IV. Béla szlavóniai pénzei közé tartozhatnak, amelyeket vagy ifjabb királysága idején, vagy uralkodásának elején verethetett, a sűr–frígyespusztai lelet tanúsága szerint még a tatárjárás előtt. Mindez egyszerűen azt is jelenti: semmilyen forrással nem igazolhatjuk, hogy II. András valóban használt volna kettőskeresztes címet.

Összegzés

A H. 69. sz. denár III. Béla-kori kelteztését egyetlen komoly érveléssel sem lehet alátámasztani, arra ellenben súlyos argumentumok utalnak, hogy a szóban forgó érmet valószínűleg IV. Béla verette az 1241–1242-i tatárjárást megelőző években. A H. 279. sz. denár és a hozzá tartozó, H. 280. sz. obulus II. András-kori kelteztése hasonlóan gyenge lábakon áll: semmi sem zárja ki – sőt adataink inkább arra mutatnak –, hogy ezt a pénzt is IV. Béla monétái közé kell sorolnunk, még hozzá ifjabb királyként veretett vagy trónralépte és a tatárjárás között kibo-

és 667 ezrelék színezüstöt, a negyedrészig kiégetett pedig mintegy 250 ezrelék adalékanyagot és 750 ezrelék színezüstöt tartalmazott (*Hóman B.: Pénztörténet i. m. 23.*).

⁸⁰ *Hóman B.: Pénztörténet i. m. 647–649.; Hóman B.: Szlavón denárok i. m. 40., 42.*

⁸¹ H. 206., 207., 219., 264–265., (CNH. I. 171., 172., 183., 224–225.) sz. – *Hóman B.: Pénztörténet i. m. 646.*

⁸² H. 294., 296. (CNH. I. 229, 231.) sz. – *Hóman B.: Pénztörténet i. m. 647.*

7. A későbbi III. András hercegi pecsétje, 1290 előtt (MOL V 1 42. Czikkelyné Nagy Erika felvétele)

csátott szlavóniai érmei közé. Egyetlen olyan emlékünk sincsen tehát, amely igazolná a magyar királyok kettőskeresztes címerének meglétét IV. Béla kora előtt.

A királyi címer késő Árpád-kori kialakulásának folyamatát ennek fényében a következőképpen vázolhatjuk.⁸³ A magyar uralkodók címerének első változata a sávozott pajzs lehetett, amelynek legkorábbi ismert ábrázolása Imre király 1202-ből ránk maradt, ám szinte biztosan korábbi, 1196–1199 közötti minta alapján készült aranybulláján őrződött meg. Hasonló sávozott címet viselt horvát–dalmát hercegsége, majd magyarországi uralkodása idején Imre öccse, II. András is. Ennek alapján azt a következtetést sem zárhatjuk ki – jóllehet bizonyítani sem tudjuk –, hogy a sávozott pajzs tulajdonképpen már III. Béla idején is kialakulhatott. Azt ugyanis, hogy trónviszályuk idején mind Imre, mind András hasonló címet viselt, legkönnyebben úgy magyarázhatjuk meg, ha azt feltételezzük, hogy ez a szimbólum apjuktól maradt rájuk. IV. Béla aztán elődei sávozott pajzsa helyett új, kettőskeresztes címet választott magának. Ezzel vélhetően politikai programját akarta kifejezni – azt tudniillik, hogy szakítani kíván apja politikájával, és nagyapját, az erős kézzel uralkodó III. Bélát tekinti uralkodói példaképének.⁸⁴ Tudjuk ugyanis, hogy a

⁸³ Rekonstrukcióm több ponton is megegyezik Dóry Ferencével (*Dóry Ferencz: Magyarország czímerének kialakulása. Turul, 35 [1917] 17–33., különösen 17–21.*).

⁸⁴ *Donászy F.: i. m. 41–42.*

kettős kereszt – nem mint pajzsba foglalt heraldikai alak, hanem mint egyszerű uralmi jelkép – III. Béla idején jelent meg Magyarországon, és vált a királyi hatalom egyik legfontosabb szimbólumává.⁸⁵ Noha a királyi pecséteken és pénzekben IV. Béla korától kezdődően az Árpád-ház kihalásáig kizárólag a kettőskeresztes címer szerepel, a 13. század második feléből ránk maradt adatok tanúsága szerint a dinasztia ugyanakkor a sávozottat is tovább használta.⁸⁶ Mindez talán arra is magyarázatot nyújt, hogy miért alakult ki Magyarországon az élő

⁸⁵ Azok a kísérletek, amelyek a kettős kereszt meglétét a magyar királyok hatalmi szimbólumai között egészen az államalapítás koráig próbálják visszavezetni (Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: Uő.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. [A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára] 1–126. [eredetileg megjelent: *Századok*, 92 (1958) 12–87., 565–615.] 42–44.; Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 336–337.), nem meggyőzőek (Bertényi I.: i. m. 63.). A magyar királyok ellenben vélhetően tényleg Szent István kora óta használták hatalmi jelvényként a nyélre tűzött egyszerű keresztet, amely a 11. század második felében már Salamon és Szent László pénzein is felbukkant (Hóman B.: A magyar czímer i. m. 8.; Kumorovitz L. B.: Kettőskereszt i. m. 54.). Ezt váltotta fel III. Béla a bizánci mintát követő kettős keresztrel, amely a keleti császárságban a 9. századtól adatolható császári hatalmi jelvényként (József Deér: Byzanz und die Herrschaftszeichen des Abendlandes. In: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér. [Hrsg. Peter Classen.] Sigmaringen, 1977. [Vorträge und Forschungen 21.] 42–69. [eredetileg megjelent: *Byzantinische Zeitschrift*, 50 [1957] 405–436.] 51.). Hóman álláspontja szerint az átvételnek tisztán politikai okai voltak: III. Béla uralmának korlátlan voltát kívánta ezzel kifejezni (Hóman B.: A magyar czímer i. m. 10.). Lényegében ezt a nézetet fejlesztette tovább Vajay Szabolcs, aki úgy vélte: a Bizáncban az állam és az egyház fölött is korlátlan hatalmat gyakorló baszileusz jelvényének használatba vételével III. Béla a magyarországi egyház fölötti fennhatóságát fejezte ki (Vajay Sz.: i. m. 370.). Moravcsik Gyula még ennél is tovább ment, és a kettős kereszt átvételében egyenesen III. Béla Mánuel császár halála utáni, magyar–bizánci perszonáluniót célzó külpolitikai törekvéseinek kifejeződését látta (Moravcsik Gyula: III. Béla és a Bizánci Birodalom Mánuel halála után. *Századok*, 67 [1933] 518–528., különösen 523–526. – nézeteinek kritikájára ld. Ferenc Makk: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp., 1989. 119.). Makk Ferenc ugyancsak a politikai okokkal magyarázza a szimbólumváltást (Makk Ferenc: Magyar külpolitika [896–1196]. Szeged, 1996.² [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.] 221–222.). A kettős kereszt magyarországi megjelenését szintén III. Béla uralkodásához kötötte, ám eszmetörténeti háttérrel kapcsolatban markánsan ellentétes álláspontot képviselt Kovács Éva. Szerinte ugyanis a szimbólumot a magyar király elsősorban nem hatalmi jelvényként használta, hanem mint a Szent Keresztre utaló, győzelemhez insígniát (Kovács Éva: Signum crucis – lignum crucis. A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. [Szerk. Székely György.] Bp., 1984. [Memoria saeculorum Hungariae 4.] 407–423.). Györffy azon felvetésére, amely szerint a „schismaticus” bizánci környezetből érkezett uralkodó, III. Béla – akit Lukács esztergomi érsek megkoronázni sem volt hajlandó – aligha kockáztatta volna meg egy idehaza újnak számító, bizáncias jellegű jelvény használatba vételét (Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 43.). Kovács rámutatott: a Szent Kereszt ereklyekultusza Magyarországon a 11. századtól kezdődően kimutatható, ráadásul sajátos módon összekapcsolódott Szent István király tiszteletével is (Kovács É.: i. m. 415.). Bertényi Iván álláspontja szerint a kettős kereszt III. Béla-kori átvétele során valószínűleg mind annak hatalmi jelkép volta, mind a Szent Kereszthez kapcsolódó vallásos megfontolások szerepét játszhattak (Bertényi I.: i. m. 64.).

⁸⁶ Tudjuk, hogy trónra lépte előtt a későbbi III. András (Dóry F.: i. m. 30.; Donázy F.: i. m. 14.), ill. trónigényük kifejezésére a nápolyi Anjouk (Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Bp., 1897. 385.; Gárdonyi Albert: I. Károly király nagypécsettjei. *Turul*, 25 (1907) 30–57., különösen 40.; Kumorovitz L. B.: A magyar zászló i. m. 28.) is használták a vörössel és ezüsttel vágott „magyar” címet. Az viszont tévedés, hogy István stájer herceg 1259-ből való lovaspecsétjén szintén sávozott zászló szerepelne (Donázy F.: i. m. 14.; Kumorovitz L. B.: A magyar zászló i. m. 26.). Amiket Donázy vízszintes osztásoknak vélt, azok valójában a zászlót díszítő textilcsíkok,

heraldika korában két egymástól teljesen eltérő királyi címer. Az eredeti, sávozott változat egyszerre jelképezhette a dinasztiaát és az ezzel szorosan összeforrnt királyi hatalmat,⁸⁷ míg a másodlagosan, IV. Béla idején megjelenő kettőskeresztes pajzs – pontosan későbbi kialakulása miatt – kizárólag a kizárólag a királyi reprezentációban, az uralkodó hatalmát megjelenítő heraldikai szimbólumként tudott gyökeret verni.⁸⁸ Ennek a jelenségnek a részletes vizsgálata azonban már önálló tanulmányt igényelne.

8. Aba nembeli Péter tárnokmester sávozott pajzsú pecsétje, 1281 (DL 1102.)

vagyis zászlófarkak (fanonok) – ezek használata pedig a korabeli Európában egyáltalán nem kötődött semmilyen heraldikai mesteralakhoz.

⁸⁷ Ezért lehetséges az, hogy a 13. századi méltóságviselők pecsétjein számos esetben az Árpádok sávozott címere szerepel, mint annak szimbóluma, hogy a pecsét tulajdonosa a hivatalát a királytól nyerte (ld. Rácz György: Az Árpádok sávozott címere egyes főúri pecséteken a XIII–XIV. században. *Levéltári Közlemények*, 63 [1992] 123–135.).

⁸⁸ Vö. Hóman B.: A magyar czímer i. m. 10–11.; Donázy F.: i. m. 10.; Kumorovitz L. B.: Kettőskereszt i. m. 56.

TAKÁCS IMRE Címerek az Árpád-háziak pecsétjein

A királyi család, a királyság vagy az ország heraldikai reprezentációja Magyarországon az Árpád-kor nagyjából utolsó száz évében alakult ki. Két tömegesen előállított, szeriális médiumát ismerjük az uralkodói címerhasználatnak: a pecsétet és még nagyobb mennyiségben a pénzeket. Azt, hogy a 13. századi uralkodói pecsétetek kutatása még mindig tartogat izgalmas újdonságokat a jelképek középkori nyelvezetét, az uralkodói reprezentáció emlékeit és a címertant kutató történészek és művészettörténészek számára, Kovács Éva 1984-ben nyomtatásban napvilágot látott előadása bizonyította minden kétséget kizáróan. Ebben V. István 1270-ben készült kettős-pecsétjének feliratos címerábrázolását, kettős keresztjének bizánci ereklyekultuszban gyökerező szimbolikáját s a töviskoronával megkoszorúzott kereszt magyar címertörténetben elfoglalt, különleges helyét vizsgálta és határozta meg.¹ A pecsétteken is testet öltő magyarországi heraldika kezdetei azonban V. István uralkodásánál jóval korábbi időkre, a 12. század utolsó évtizedére mennek vissza.

A középkori magyar királyi pecsétetek történetében Imre király aranybullája 1200 körül új pecsét típus és reprezentációs forma, az éremszerű kettőspecsét megjelenését hozza (*I. a–b kép*). A tipológiai újdonság mellett ez a pecsét még egy jelentős innovációt hordoz: minden jel szerint vele kezdődik el Magyarországon az uralkodói címerreprezentáció története, azzal együtt, hogy a kancelláriai gyakorlat 1196 után még mintegy három évtizeden keresztül az átmenet és a formakeresés jegyeit mutatja. Az éremspecsét megjelenését követően is használatban marad, sőt a korábbiaknál jelentősebb méretet ölt az egyoldalas királyi nagypecsét készítésére alkalmas királyi typarium. „A kettőspecsét használatba vételének célja eredetileg a régi egyoldalas nagypecséttel való visszaélésnek a megakadályozása volt, amit főképpen a két pecsétnyomónak külön kézben és helyen való őrzése tett lehetővé.”² Az előoldal továbbra is a trónuson ülő, felségjelvényekkel felru-

háztott uralkodót ábrázolja, a hátoldal önálló témájává a dinasztikus címerreprezentáció válik, ami Imre esetében az ez alkalommal bevezetett, hétszer vágott címerpajzs. A kérdés tanulmányozása nemcsak a magyar állam máig használt címerének előtörténetét és kialakulását követte nyomon, hanem a típusok és címerábrák átvételének, egymásra hatásának, ábrázolási toposzok, változatok és egyedi értelmezések ritka példáit is feltárta.³

Külön tanulmányozást igénylő kérdés a másik királyi jelvény, a kettős kereszt mint uralmi szimbólum felbukkanása az Árpádok országában. Az egyik lehetőség szerint a jelvény mintaképének kiválasztása, s a bizánci udvarban jól ismert kettős kereszt alakú kultusztárgyak magyarországi karrierjének megindítása III. Bélának és kortársainak tulajdonítható. Kovács Éva ezt a 13. század folyamán dinasztikus jelképpé és egyre inkább az királysággal azonosuló címerábrává avanszó mintaképet egy emblematikus és spirituális erővel felruházott, nagy fontosságú tárgynak, Krisztus keresztje partikuláját tartalmazó ereklyetartónak látta, amelyhez legkönnyebben a császári udvarban lehetett hozzájutni, s erre III. Béla esélyei kétségtől a legjobbak voltak.⁴ Magát a kitüntetett szerepet játszó tárgyat természetesen nem tudjuk meghatározni annak ellenére, vagy éppen azért, mert több fennmaradt dominikális ereklye tartózára is gondolhatunk. Az egyik szóba hozható tárgy az esztergomi kincstár először 1609-ben dokumentált, kettős kereszt alakú *loculust* tartalmazó, zománcdíszes szturothéka lehetne. A szturothéka első említésekor feljegyzett, forrásokkal sajnos igazolhatatlan 1190-es készítési dátuma akár a Magyarországra kerülésével is kapcsolatban állhat.⁵ A szturothékát III. Béla korával és személyével ösz-

¹ Kovács Éva: Signum crucis – lignum crucis. A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk. Székely György.) Bp., 1984. (Memoria Saeculorum Hungariae) 407–423.; A tanulmány változatlan formában újból megjelent: Kovács Éva: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. Bp., 1998. 341–351. Az első megjelenésre hivatkozom.

² Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecsétábrázolás története a középkorban. Bp., 1993. 70.

³ Kropf Lajos: A magyar címer II. András aranypecsétjén. *Turul*, 14 (1896) 134–135.; Hóman Bálint: A magyar címer történetéhez. *Turul*, 36 (1918–1921) 3–11.; Dóry Ferenc: Magyarország címerének kialakulása. *Turul*, 35 (1917) 17–33.; Donázy Ferenc: Az Árpádok címerei. Bp., 1937.; Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashégye. *Turul*, 57 (1942) 22–32.; Kovács É.: Signum crucis i. m. 407–423.

⁴ Kovács É.: Signum crucis i. m. 407–423.

⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár. A tárgy kutatástörténetéhez: Genthon István: Esztergom műemlékei. I. Bp., 1948. (Magyarország műemléki topográfiája I. 1.) 219–220.; Somogyi Árpád: Az esztergomi bizánci szturothéka. Bp., 1959. 30–34. Az esztergomi ereklyetartó datálási lehetőségei között a 13. század elejét megengedő Marie-Madeleine Gauthier nem zárja ki a bizánci hatást tükröző magyarországi készítésének lehetőségét

szefüggésbe hozó K. Wessel elgondolása⁶ – nem véletlenül – napjainkban is visszatér a bizantinológiai szakirodalomban.⁷

A másik, ennél minden bizonnyal fontosabb és történetet tekintve is jobban dokumentált tárgy, egy a 15. század óta a salzburgi kincstárban őrzött, de biztosan Esztergomból elszármazott, karsú, aranyborítású kettős kereszt (2. a kép).⁸ A viszonylag kis méretű – kétségtelenül a tárgy eredeti állagához tartozó – kristálygömb és a felette emelkedő, filigráns dísszel borított ereklyetartó kereszt készítési helye máig nincs meggyőzően meghatározva. Nem közömbös a készítés lokalizálása szempontjából az a magyar szakirodalomban jól ismert összefüggés, amely a salzburgi kereszt ornamentikáját a magyar jogar díszítéséhez és egy székesfehérvári filigrános leletcsoporthoz fűzi,⁹ miként az sem, hogy – amit a stíluskörrel a legalaposabban foglalkozó Kovács Éva évtizedekkel ezelőtt rámutatott „e pregnánsan körvonalazható stílusú műhelyből került ki a koronázási palást gallérjaként másodlagosan felhasznált textilmű is”.¹⁰ Az ereklyetartó kettős kereszt eredeti funkciójával kapcsolatban Deér József sejtése nyomán később az fogalmazódott meg, hogy a magyar királykoronázásokhoz használt ceremonális tárgy, „eskükereszt” lehetett,¹¹ készítési helyeként az 1100 körüli Magyarország hipotézise is megjelent.¹²

Elfogadva a kereszt és kristálygömb kompozíciós összetartozását, még egy lehetőségre kell felhívni a figyelmet. Ez a lehetőség a tárgynak mint uralkodói glóbusznak, „országalmának” az értelmezése, amit alakja önmagában is felkínál. Glóbuszra helyezett magas kettős keresztet uralkodói jelvényként tart kezében Beatrix császárné Nagy Károly 1166 és 1170 között készült, 1794 óta a Louvre-ban őrzött karereklje-tartójának domborművén (2. c kép).¹³ A salzburgi kereszt

sem. *Gauthier, Marie-Madeleine*: Les routes de la foi: reliques et reliquaires de Jérusalem à Compostelle. Fribourg (Suisse), 1983. 122.

⁶ *Wessel, Klaus*: Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert. Recklinghausen, 1967. (Beiträge zur Kunst des christlichen Ostens Bd. 4.) 161.

⁷ Ld. *Ulrich Henze* leírását, In: *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. I–III.* Ausst. Kat. (Hg. Legner, Anton.) Köln, 1985. III. k. 116.; valamint *J. C. Anderson* meghatározását, In: *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261.* Exh. cat. (Ed. Evans, Helen C.–Wixom, William D.) Metropolitan Museum of Art. New York, 1997. 81.

⁸ A Beckensloer János érsek által 1476-ban elhurcolt kincsek közé tartozó kettős keresztéről: Dommuseum zu Salzburg. Salzburg, 1981. 52.

⁹ *Kovács É.*: *Species* i. m. 184. kép

¹⁰ *Kovács Éva*: A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. In: *Művészettörténet–tudománytörténet.* (Szerk. Timár Árpád.) Bp., 1973. 16.

¹¹ Deér Józsefre hivatkozva „... sei das Schwurkreuz der ungarischen Könige gewesen.” *Widrich, Hans*: Salzburgs Alte Schatzkammer. *Alte und Moderne Kunst*, 93 (1967) 11–12. Vö. *Kovács Éva*: Árpád-kori ötvösség. Bp., 1974. 18–19.; *Uő.*: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. In: *Kovács É.*: *Species* i. m. 130., 79. jegyz. Minden bizonnyal ide tartozik Kovács Évától az a Deér József közlésére utaló mondat, amely szerint III. Béla kölcsönözhetette a bizánci császároktól a kettőskeresztes országalmát. *Kovács É.*: *Signum crucis* i. m. 422.

¹² *Fillitz, Hermann–Pippal, Martina*: Schatzkunst. Die Goldschmiede- und Elfenbeinarbeiten aus österreichischen Schatzkammern des Hochmittelalters. Salzburg–Wien, 1987. 122.

¹³ *Deér, Josef*: Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Heinrichs IV. in der Kunst und Politik ihrer Zeit. In: *Festschrift Hans R. Hahnloser.* Zum 60. Geburtstag. 1959. (Hg. Beer, Ellen J.–Hofer, Paul–Majon, Luc.) Basel–Stuttgart. 1961. 64. 25. kép. Vö. *Zeit der Staufer.* (Hg. Hausherr, Reiner.) Ausst. Kat. Stuttgart, 1977. I. k. 398–399.

jelvénytörténeti szerepének további részletezése egy jóval bonyolultabb probléma, a magyar koronázási jelvényegyüttes kialakulásának története irányába vinné tovább a gondolatmenetet. Ehelyett vissza kell térnünk a királyi pecsétek jelvénytörténeti kérdéseire.

Mielőtt az Árpádok címerhasználatának pecséteken fennmaradt példáit sorra vennénk, tisztáznunk kell egy a szakirodalomban időnként felbukkanó, téves kormeghatározáson alapuló félreértést. Az Árpád-házi királyi címerekről készült legutóbbi összefoglalás szerint „a királyi hatalmat szimbolizáló kettős kereszt III. Béla király (1172–1196) pénzein fordul elő, kezdetben még pajzs nélkül, az 1190 táján vert pénzekben azonban már pajzsba foglalva”.¹⁴ A megállapítás hivatkozási alapjául azok a kettőskeresztes denárok szolgálnak, amelyek között valóban vannak címerpajzs nélküli, és címerpajzsos változatok, közös tulajdonságuk a *BELAR* vagy *BELAREX* felirat, kormeghatározásokban azonban mindig is volt némi bizonytalanság.¹⁵ A címerpajzsba foglalt kettős kereszt körirátának Béla királyát (CNH. I. 263–264.; H. 69.) Hóman Bálint írása előtt nem tekintették III. Bélával azonosnak,¹⁶ s a pajzs körül olvasható, a 13. század középső évtizedei előtt nehezen elképzelhető, gótikus majuszkulák epigráfiai jellegzetességei láttán ez nem is volna indokolt (76. o. 1. kép). Az egyik oldalán pajzs nélküli kettős keresztet és az előzőhöz nagyon hasonló betűformákból álló *BELAR* feliratot hordozó, a másik oldalán kör alakú keretbe foglalt kettős keresztel díszített denár kibocsátója (CNH. I. 112.; H. 67.) szintén inkább IV. Béla lehetett.

Semmilyen bizonyíték nincsen arra vonatkozólag, hogy a címerpajzsba foglalt kettős kereszt mint kiérlelt heraldikai motívum IV. Béla 1235-ös trónra lépése előtt megjelent volna a magyar királyok címerhasználatában. Nem tekinthető ilyennek az a szokatlan ábrázolásokat viselő, felirat nélküli denár sem, amelynek előoldalán uralkodópár profilarc képe jelenik meg, a hátoldalán torony látható, amelyet két oldalról kettős keresztet ábrázoló, felfüggesztett címerpajzsok vesznek közre (CNH. I. 309.; H. 279; 76. o. 4. kép). Az első jól datálható kettőskeresztes címerpajzsok IV. Béla első kettős pecsétjének és aranypecsétjének hátoldalán láthatók (5. a–b kép), amelyből Mária királyné pecsétjére csak a pajzs nélküli kereszt-jelvény került át, mintát adva ezzel a 13. század folyamán őt követő

¹⁴ *Bertényi Iván*: Az Árpád-házi királyok címerei és Aragónia. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Katalógus. (Szerk. Sarobe, Ramon–Tóth Csaba.) Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2009. 189. Hasonló megfogalmazás: *Bertényi Iván*: *Kis magyar címertan.* Bp., 1983. 67.

¹⁵ Ilyen egy címerpajzs nélküli kettős keresztet és *BELAR* rövidített köriratot tartalmazó denár (*Réthy László*: *Corpus nummorum Hungariae. I–II.* Bp., 1899–1907. [a továbbiakban: CNH.] I. 112.; *Lajos Huszár*: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Bp., 1979. [a továbbiakban: H.] 67.) mindkét szerző által III. Béla korára datálva. A másik változata a Béla király nevét viselő denártípusnak hegyes talpú címerpajzsba helyezett kettős keresztel díszített pénz (CNH. I. 263–264.; H. 69.). Ezt Réthy még IV. Béla pénzének tartotta, Huszár Lajos és nyomában Kristó és mások III. Béla pénzének publikálták. Vö. III. Béla emlékezete. (Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc–Marosi Ernő.) Bp., 1981. 14 d. kép.

¹⁶ *Hóman Bálint*: A magyar címertörténetéhez. *Turul*, 36 (1918–1921) 3–11.; *Kumorovitz L. B.*: A magyar címer hármashegye i. m. 24., 25., 28.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar címer kettős keresztje és hármashalma. A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziuma 1941/42-i évkönyve. Gödöllő, 1942. Kny. 18.

magyar királynéknak, akik az utolsó Árpád-házi királynét, Habsburg Ágneszt kivéve következetesen pajzs nélkül alkalmazták pecsétjeiken a királyi címerábrát (5. c kép).

A kettős kereszt azonban mint személyhez köthető uralkodói jelvény már kétségteljesen felbukkant a 12. század vége felé – ha III. Béla korában erről legfeljebb sejtéseink lehetnek is. Fiának, Imre királynak nagypecsétjén az uralkodó oldalra tartott jobbáiban feltűnő nagyságú glóbusz látható, rajta hatalmas kettős kereszt (2. d kép). A szélesedő végű szárak kereszteződésénél gyöngyszem alakú díszítés jelenik meg, amelyeknek bizánci mintaképeire (például Wibald apát triptychonja, New York, Pierpont Morgan Library) a szárakat összekapcsoló András kereszt alakú kötés ábrázolási szokásával együtt Kovács Éva már felhívta a figyelmet.¹⁷ Ha a szárkerezteződések díszítése nem is magyarázható közvetlen mintaképként használt valódi tárgy utánzásával – amint az a 13. századi magyar királyi pecsétek kettőskeresztes címereinél ez más esetben indokoltan felmerülhet¹⁸ –, mégiscsak a triumfális uralmi jelkép bizánci használati szokásának ismeretével kell számolnunk, ami annál érdekesebb, mert a figura kompozíciójának és stílusának francia forrásai vannak. A kettőskeresztes glóbusz ábrázolása a nyugati előképekről azonban semmiképpen nem eredeztethető. A kettős kereszt ábrázolását a 9–11. századi bizánci pénzeket kétféle formában is ismerjük: mint égi eredetű, apokaliptikus összefüggésű motívum,¹⁹ vagy mint a császár kezében tartott hatalmas szimbólum, kereszties országalma, *globus cruciger* (2. b kép).²⁰ A magyar jelvénytörténet bizánci számai között az utóbbiak lehetnek a meghatározóak, főként, ha Percy Ernst Schramm szemben Deér Józsefnek adunk igazat, aki szerint a glóbusz nemcsak a képi reprezentáció látványos kelléke volt, hanem valóságos jelvényként is használták a bizánci udvarban.²¹ Bizánc meghatározó szerepét húzzák alá a kettős kereszt magyarországi megjelenésében azok a hagyományosan a 12. század végére datált pénzérmék is, amely között vannak felirat nélküli veretek (CNH. I. 116.) és talán valóban III. Béla nevéként feloldható *B* monogrammal ellátott példányok (H. 68.). Közös vonásuk a talapzatra helyezett kettős kereszt, egy valóságos tárgy ábrázolása, amely a királyság számára minden bizonnyal kitüntetett jelentőséggel bíró ereklye lehetett.

Az Árpád-házi királyi címerhasználat összefüggésében említést érdemel a kereszt-jelvény fejlődésének egy kivételesen érdekes, alig ismert fejezete, II. András uralkodásának ideje is, annak ellenére, hogy a pecsét-használatban éppen ekkor semmilyen nyoma nincs a bizánci *insigne* magyarországi jelenlétének. II. András két változatban ismert királyi kettős pecsétjének és aranybullájának hátoldalát az Imre király által

bevezetett, oroszlánfigurákkal díszített, vágott címerpajzs töltötte ki (1. a–b–c–d kép). Imre 1202-ből fennmaradt aranypecsétjén jelenik meg elsőként a hétszer vágott pajzs, amelyet a magyar középkor-kutatás hagyományosan Aragóniai Konstanca hozományának tart. Ezt az értelmezést legutóbb Bertényi Iván általánosabb európai címerfejlődési kontextusba helyezve okkal vonta kétségbe.²² Vélekedését azzal is alátámaszthatjuk, hogy egy ilyen családi címerkölcsönzés a testvére riválisaként politizáló András trónra lépését aligha élte volna túl. A II. András által veretett pénzek – bár olykor a pecsétek vágott címerét is használják²³ – ugyanakkor a kereszt-szimbólika és a kettős kereszt jelvény jelentőségének növekedéséről, kontextusának erőteljes gazdagodásáról szólnak, nem utolsósorban II. Andrásra mint kereszties lovagra irányítják a figyelmet. A bizánci eredetű kereszt-kultuszt és a belőle kifejlődő képhagyományt a 13. században a kereszties hadjáratok céljai és fogalmai árnyalják és éltetik tovább.

Kovács Éva egy késői munkája lábjegyzetében utalt azokra a 13. századi magyar denárookra, amelyeken a bizánci kettős kereszt jelvény jelentése közvetlen Jeruzsálem-allúziókkal bővül.²⁴ Nagy számban ismerünk egyszerű görög keresztrel díszített vereteket a korszakból, amely az Árpádok korábbi pénzkibocsájtásának képi világában is gyökerezhetnek, de a kiszélesedő és visszametszett szárvégű változatok – amelyek Kovács Évát a máltai keresztre emlékeztették – biztosan nem sorolhatók be a 12. századi tradíció hordozói közé. Különösen azért nem, mert ez a kereszties jelvényére utaló jelvényforma az esetek többségében az érem másik oldalára vert, kupolás épületábrázoláshoz társul, amelyet a jeruzsálemi Anasztaszis-templom jelzésének, illetve általános Jeruzsálem-jelképének kell tekintenünk.²⁵ Kivételes helyet foglal el ezek között a pénzek között az a típus, amelynek hátoldalán koszorúba foglalt görög kereszt látható, előoldalán a hasonlóan kialakított kereszt fölött szárnyas korona lebeg, a világi uralom jelképének mennyei eredetét jelezve egy, a bizánci művészetből jól ismert, de Nyugaton is elterjedt képi eszköz igénybevételével (CNH. I. 209–210., 3. b kép). Ismert olyan pénzveret is, amelynek egyik oldalán hasonló koszorúba foglalt egyenlő szárú kereszt van, a másik oldalán feltűnik a triumfális kettős kereszt képe, ráadásul két példányban, a király képmásának két oldalán (CNH. I. 221., 3. a kép). A király képét közrefogó győzelmi jelvénytársa utalhat Nagy Konstantin álmára, és bizonyosan nem független II. András kereszties terveitől, vagy talán az 1217-es hadjárat egyes eseményeitől. Ide tartozhat az is, hogy a keresztiesek akkori püspökének, Jacques de Vitrynek (1216–1240) a pecsétjén a Nap és Hold jelével kiegészített kettős kereszt felirata (*HOC SIGNUM CRUCIS ERIT IN CELO*) nem hagy kétséget az újszövetségi eredetű (Mt 21) jelkép konstantinuszi, triumfális (*in hoc signo vinces*) allúziója vagy aktualizálása felől (4. kép). Jacques de Vitry volt az, aki

¹⁷ Kovács É.: *Signum crucis* i. m. 416. 2. kép.

¹⁸ Kovács É.: *Signum crucis* i. m. 422.

¹⁹ Ld. pl. I. Basileios (867–886), VI. Leó (886–912), II. Basileios (976–1025) aranypénzei; *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe*. Ausst. Kat. (Hg. Wamser, Ludwig.) (Schriftenreihe der Archäologischen Staatssammlung 4) München, 2004. 56–57.

²⁰ Ld. pl. VI. Leó (886–912) *solidusa*, vagy III. Romanos *miliaresionja* (1035?); *The Glory of Byzantium* i. m. 213, Cat. 147 C, 147 F.

²¹ Schramm, Percy Ernst: *Sphaira, Globus, Reichsapfel*. Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis zu Elisabeth II. Ein Beitrag zum „Nachleben“ der Antike. Stuttgart, 1958. 13–27.; Deér, Josef: *Der Globus des spätrömischen und des byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insigne? Byzantinische Zeitschrift*, 54 (1961) 53–85., 291–318.

²² Bertényi I.: *Az Árpád-házi királyok címerei és Aragónia* i. m. 194–197.

²³ CNH. I. 201–207.

²⁴ Kovács É.: *Species* i. m. 341. 2. jegyz.

²⁵ A jeruzsálemi templomról mint szimbolikus formáról és előképről: Bandmann, Günter: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin, 1951. 47–49.; Naredi-Rainer, Paul von: *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtümer*. Köln, 1994.

1a

1b

1c

1d

A pecsétfelvételeket Czikkelyné Nagy Erika és Mudrák Attila készítette.

- I. A sávos címerpajzs első alkalmazásai magyar királyi pecséteken:
 - a) Imre király aranybullájának hátoldala, MOL DL 39249.
 - b) II. András aranypecsétjének hátoldala, MOL DL 39250.
 - c) II. András első kettős pecsétjének hátoldala, MOL DL 775.
 - d) II. András második kettős pecsétjének hátoldala, Esztergom, Főképtalani Levéltár, 24-1-5

2a

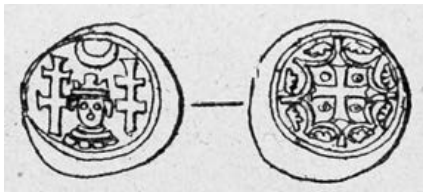
2b

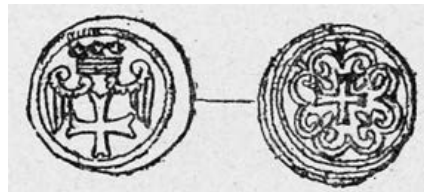
2c

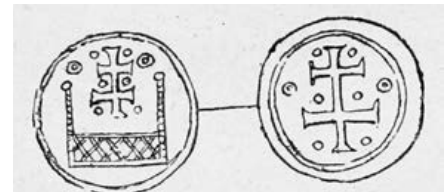
2d

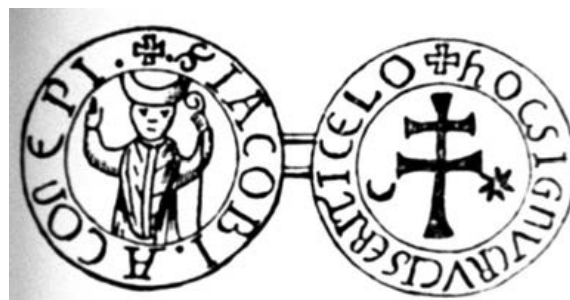
3a

3b

3c

4

2. Glóbuszon emelkedő kettős kereszt: a) Ereկlyetartó Esztergomból (kereszt 12. század, talapzat 14. század első fele) Salzburg, Dommuseum; b) Konstantinosz Porphürogennétosz solidusának hátoldala, 945.; c) Nagy Károly karereklye-tartójának részlete Beatrix császárné ábrázolásával, 1166–1170., Párizs, Musée du Louvre; d) Imre király nagypecsétjének részlete, Esztergom Főkáptalani Levéltár 24–1–4.

3. Kereszttel díszített magyar pénzérmék a 13. század első feléből: a) IV. Béla címeres denárja (CNH. I. 263–254.); b) II. András címeres denárja (CNH. I. 309.); c) II. András címeres denárja királyalakkal és keresztekkel (CNH. I. 112.); d) II. András denárja kereszttel, koronával és szárnyakkal (CNH. I. 209.); e) II. András denárja a kettős keresztekkel (CNH. I. 179.).

4. Jacques de Vitry, Akkon püspökének pecsétje (S. Paoli 1733.)

5a

5b

5c

6a

6b

6c

8

5. Kettőskeresztes címerpajzsok IV. Béla kori pecsételen: a) IV. Béla első kettős pecsétjének hátoldala Esztergom Prímási Levéltár M 1; b) IV. Béla aranypecsétjének hátoldala, MOL DL 50617.; c) Laszkharisz Mária királyné kettős pecsétjének hátoldala, MOL VI 246.

6. Kettős kereszt glóbuszok 13. századi magyar királyi pecsétje: a) V. István kettős pecsétje, MOL DL 825.; b) IV. László második kettős pecsétje, MOL DL 256.; c) III. András kettős pecsétje, MOL VI 43.

8. IV. Béla denárja hátoldalán töviskoszorús kereszttel (CNH. I. 253.)

7a

7b

7c

7d

7. Töviskoszorúval átfont kettős kereszt 13. századi magyar királyi pecséteken:
- a) V. István kettős pecsétje, 1272, MOL DL 58409.
 - b) IV. László harmadik kettős pecsétje, 1286, Esztergom, Főkáptalani Levéltár Lad. 76.
 - c) IV. László negyedik kettős pecsétje, 1287, MOL DL 959.
 - d) III. András kettős pecsétje, 1290, MOL DL 50544.

III. Honoriusnak írt levelében beszámol az Akkonba érkező kereszties fejedelmek fogadásáról. András király és unokafivére, Lipót osztrák herceg számára 1217. november 3-án a püspök hatásos szcenáriót rendezett, amikor jövetelük céljára utalva ünnepélyes körülmények között a jeruzsálemi pátriárka társaságában bemutatta nekik a Szent Kereszt egy darabját.²⁶

A koszorúba (töviskoszorúba?) foglalt kereszties jelvény és a kettős kereszt összekapcsolása a király képmásával összhangban áll András király egy másik denárján látható, *ANDREAS REX* felirattal is értelmezett, álló királyalakjával, aki egyik kezében kivont kardot, a másikban keresztet tart (CNH. I. 172.). A kettős kereszt-jelvény és a kereszties hadjárat összekapcsolásának még pontosabb kifejezését láthatjuk azokon a pénzekon, amelyek egyik oldalán kettős keresztel díszített kupolás épület, a másik oldalán Jeruzsálemre utaló, széles szárvégű keresztforma látható (CNH. I. 173–174), illetve azokon a magyar vereteken, amelyek egyfelől a diadalmos motívumot önmagában, másfelől a bizánci *Hetoimaszia* trónusa fölött lebegve jelenítik meg (CNH. I. 179–180., 3. c kép). Krisztusnak a 10–11. század óta ismert kettős keresztel ábrázolt trónusa a bizánci ceremóniákból ered, és egyértelműen a Szent Kereszt ereklyekultuszára támaszkodik.²⁷ Az említett pénzérmék *Hetoimaszia* képeinél is a valódi ereklyetárgy jelzésére gondolhatunk.

A kettőskereszties országalma megjelenése Imre király reprezentációjában és annak ábrázolása az 1196-tól kezdve használt nagypecséjtjén nagy hatást gyakorolt a késői Árpád-ház uralmi szimbolikájának fejlődésére. Három olyan további királyi pecsétet ismerünk a 13. századból, amelyen az uralkodó kezében tartott glóbuszon kettős kereszt van (V. István kettőspecséjtje, IV. László 2. kettőspecséjtje, III. András kettőspecséjtje). Aligha vonható kétségbe, hogy ezek a példák a kettőskereszties országalma mint valóságos tárgy, uralkodói jelvény használatát igazolják a magyar királyi reprezentációban, és nem kizárólag Bizáncból átvett ábrázolási szokásra, képi tradícióra vezethetők vissza (6. a–b–c kép). Ez az érv támaszthatja alá Deér Józsefnek a salzburgi keresztel kapcsolatos hipotézisét.

A címerpajzsba foglalt kettőskereszties jelvény képeinek változatai mögött is valóságos tárgy, speciális kultusztárgy, ereklyekincs, illetve annak talapzatra helyezett foglalata állhat, amely akár a fentiekben említettel azonos is lehet. Az idők folyamán ez a tárgy nemcsak mint címerábra vált közzismertté, hanem az ereklye szétosztása révén formáját megőrizve újabb tárgyak alakjában is továbbterjedhetett. IV. Béla pecsétcímerében a kereszt enyhén szélesedő szárvégű forma, az alsó szárhoz csapot ábrázoló hegyes nyúlvány tartozik, ami a keresztet tartóra helyezésének szokásos módjára utal. Az udvarhoz kötődő ereklyekultusz emlékei közé sorolhatjuk azt a bizánci rekeszszománcokkal díszített kettős keresztet is, amely IV. Béla halála után a magyar kincsár számos darabjával együtt

²⁶ de Vitry, Jacques: Lettres de la Cinquième Croisade. Texte latin établi par R. B. C. Huygens, Trad. par G. Duchet-Suchaux. Brepols, 1998. 80–86.; Vö. *Veszprémi László*: II. András magyar király kereszties hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. (Szerk. Laszlovszky József–Majorossy Judit–Zsengellér József.) Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 102.

²⁷ Vö. Alföldi, András: Die Geschichte des Throntabernakels. La Nouvelle Clío, Bruxelles, 1950. 537–566.; Lexikon der christlichen Ikonographie. (Hg. Kirschbaum, Engelbert.) IV., 306–314.

kerülhetett Csehországba (ma: Vyšší Brod, ciszterci apátság). A remek darabról nemcsak a magyar művészettörténet-írás tartja úgy, hogy a magyar udvarban készült.²⁸ Magyarországi Mária, Nápoly királynéja hagyatékában is feltűnik egy kettős kereszt alakú ereklyetartó, amelyet bizonyára nem véletlenül Árpád-házi őseinek trónjára szánt unokájára, Károly Róbertre hagyott.²⁹ Az ereklyetartó formájának népszerű jelvénné alakulását a Magyarországon előkerült 13. századi kettőskereszties pecsétgyűrűk tömege is jelzi. Lovag Zsuzsa megállapítása szerint a régióban „a 13. századi pecsétgyűrűk leggyakoribb ábrázolása a kettős kereszt”.³⁰ A kezdetben az uralkodóház jelvényének számító kettős kereszt elterjedt képhagyománnyá válását, a dinasztától való egyre függetlenebb használatát jelzi az is, hogy a 13. század második felében egyházi testületek is kezdték pecsétjeiken alkalmazni.³¹

A kettős kereszt népszerűsége a 13. század második felében az udvar heraldikai reprezentációjában nemcsak töretlen maradt, hanem még egy új elemmel, a töviskoszorú képevel is bővült. Az V. István által bevezetett, és aztán mindkét Árpád-házi utódja által követett újítás abban áll, hogy a kereszt alsó szárkeresztződésére fűzve (attól hangsúlyozottan elválaszthatatlanul) megjelenik a *corona spinea* képe, de kizárólag az uralkodók pecsétjén, soha nem a kettős kereszt jelét egyébként szintén használó királynéi pecséteken (7. a–b–c–d kép). Kovács Éva összefüggést látott a dominikális ereklye magyarországi képeinek kiegészítése és a nápolyi Anjoukkal való 1270-es dinasztikus kapcsolatfelvétel között, amellyel a magyar király nemcsak a nápolyi királlyal, hanem fivérével, a töviskorona-ereklyét őrző IX. Lajos királlyal és utódaival is rokon kapcsolat létesített.³² A töviskorona-ereklyéhez azonban már jóval korábban is hozzájuthattak a magyar királyok. Akár abból a darabból is, amelyet Henrik latin császár testvérének, Fülöpnek küldött Namurbe, s ahol a *reliquia* a mai napig ismert a befoglalására készült pazar aranykoronával együtt,³³ s ahonnan a Courtenay-rokonság révén már az 1210-es években érkezhett partikula a magyar udvarba. Lehetséges, hogy a töviskorona V. István korát megelőző megjelenését igazolja a magyar királyok kereszt-ereklye kultuszában IV. Béla egyik denárjának hátoldali veretén a keresztlen átfűzött koszorú parányi ábrázolása (CNH. I. 253., 8. kép). V. István 1270-ben elkészült új pecsétjének kultusztörténeti és ikonográfiai feltételei apja életében már készen állhattak.

²⁸ Frolow, Anatole: La relique de la vraie croix: Recherches sur le développement d'un culte. *Archives de l'Orient Chrétien* 7. Paris, 1961. no. 522.; Wessel K.: i. m., 163–164, Nr. 50; Kovács É.: Árpád-kori ötvösség i. m. 34–35.; Wixom, William D.: Two cloisonné enamel pendants: the New York temple pendant and the Cleveland Enkolpion. In: Byzantine East, Latin West: art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann. (Ed. Mouriki, Doula.) Princeton, 1995. 661.; Uő.: Byzantin Art and the Latin West. In: The glory of Byzantium, i. m. 442.

²⁹ Deér, J.: Der Globus i. m. 293–294; Kovács É.: Signum crucis i. m. 421.

³⁰ Lovag Zsuzsa: Árpád-kori pecsétgyűrűk. I. *Folia Archaeologica*, 31 (1980) 228., 3–4. kép.

³¹ Pl. a leleszi konvent 1271 előtt használatba vett hiteleshelyi pecsétjén: Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp., 1992. 71–72. 30. sz.

³² Kovács É.: Signum crucis i. m. 421.

³³ Autour de Hugo d'Oignies. Cat. exh. (Ed. Didier, Robert–Toussaint, Jacques.) Musée des Arts Anciens du Namurois, Namur, 2003. 350–353.

REISZ T. CSABA

Digitális tartalmak a történeti kutatás eszköztárában*

1990-ben legkedvesebb tanárom, dr. Bak Borbála egyetemi szakdolgozati témaként ajánlotta figyelmembe Lipszky János (1766–1826) huszártiszt életművének feldolgozását, aki nem katonai hőstetteivel, hanem Magyarország általános térképének elkészítésével tette nevét halhatatlanná.

A kutatásokat a diploma megszerzését követően is folytattam, ebből készítettem el kandidátusi disszertációmát 1997-ben. A kiadatlan forrásokat három ország gyűjteményeiben kellett feltárnom. Lipszky családja és leszerelését követően ő maga is Trencsén megyében lakott, így hagyatéka szlovákiai levéltárakban és múzeumban található. Katonai pályafutásának dokumentumait az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltára (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv), továbbá kisebb részben a magyar Hadtörténelmi Levéltár őrzi. Térképkészítő vállalkozásának eredményes megvalósulásához magyar főurak személyes, majd József nádor és a Helytartótanács hivatali segítsége kellett, így ezeket az iratokat a Magyar Országos Levéltár különféle fondjaiból gyűjtöttem össze. További kutatási eredményeimet is felhasználva, 2002-ben önálló kötetben jelentettem meg mindazt, ami akkori tudásom szerint Lipszky tevékenységéről egyáltalán megismerhető volt.¹ Úgy véltem, minden lehetséges forrást feltártam és feldolgoztam. Hogy ezt a véleményt pár év múlva már csalódásaim között kellett számon tartanom, azt elsősorban a különféle – nyomtatott kiadványokat és levéltári anyagot tartalmazó – digitális

adatbázisok okozták. Hozzáteszem persze, hogy az újabb adatok megtalálása, a témára vonatkozó ismeretek jelentős bővítése azért kárpótlást jelentett számomra.

Lipszky János és térképészeti vállalkozása – a „teljes” feldolgozás ismertetése

A Lipszky család őse, Márton – a korábbi szakírók szerint a fehérhegyi vereséget (1620. november 8.) követően menekülő cseh nemesség tagjaként – 1642 körül költözött át a morvaországi Németbródból Trencsénbe. Fia, Dániel 1643-ban városi polgárjogot, 1649-ben magyar nemességet szerzett, ezt követően egyre magasabb városi tisztségeket töltött be, 9 évig Trencsén város bírása is volt. A kismemesi evangélikus család későbbi leszármazóinak közéleti szerepvállalása jelentős mértékben visszaszorult, de ők is ezen a vidéken szereztek birtokokat.

Lipszky János középiskolai tanulmányait abban a pozsonyi evangélikus líceumban fejezte be, amelynek tanárai és diákjai között az államismereti iskola legjelesebb képviselőit, számos földrajzi, térképészeti mű szerzőjét fedezhetjük fel (Bél Mátyás, Tomka Szászky János, Mikoviny Sámuel, Korabinszky János Mátyás, Schwartner Márton, Schedius Lajos).

Lipszky 1784-ben önkéntes kadétként a Graeven-huszár-ezredben kezdte katonai pályafutását, de szolgálatának korai éveiben nem haditettekben, hanem előbb az ország első katonai, majd polgári célú kataszteri felmérésében szerezhett tapasztalatot, 1784–1787 között. Ezt követően, 1794-ig részt vett a török elleni küzdelmekben, állomásozott Galíciában, majd harcolt a forradalmi Franciaország ellen. Ezredparancsnoka, Vécsey Siegbert segéd tisztjéül választotta, és mellette szolgált, 1795-től a magyar szellemi élet központjában, Pesten. 1795–1805 és 1806–1808 között felmentették egyéb katonai szolgálatok alól és Pestre rendelték, az volt a feladata, hogy Magyarország általános térképét elkészítse és megjelentesse. Az 1809. évi katonai eseményekben a magyar nemesi felkelés vezérkarához beosztva vett részt.² 1813-ban, ezre-

* 2010 tavaszán az Osztrák Állami Levéltár munkatársai mint a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) főigazgatóját arra kértek, hogy rövid tanulmánnyal köszöntsem dr. Lorenz Mikoletzky főigazgató urat, akit hosszú intézményvezetői tevékenységétől visszavonulása közelgő alkalmából ünnepi kötettel ajándékoznak meg kollégái. Ez a dolgozat Mikoletzky főigazgató tiszteletére született meg, és 2011 kora nyarán megjelent az emlékkönyvben: *Reisz, T. Csaba: Digitale Inhalte im Instrumentarium der historischen Forschung. Beruf(ung): Archivar. Festschrift für Lorenz Mikoletzky, Teil I. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 55 (2011) 273–286. A tanulmány németre fordítását Tuza Csilla asszony, a MOL főlevéltárosa végezte, anyanyelvi szempontból pedig Karl Heinz úr nézte át és javította, munkájukat ezúton is köszönöm. Jelen cikk a német szöveg alapjául szolgáló magyar változat, releváns változtatásokkal (pl. a magyar címek németre fordítását elhagytam).

¹ *Reisz T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Bp., 2002.* Az összefoglalást ezen munkám alapján készítettem el, arra külön nem hivatkozom. A kötet nemcsak a Lipszky-vállalkozás monografikus feldolgozását foglalja magában, hanem a téma legfontosabb forrásait is közli, valamint a Lipszky-térképművek teljes katalógusát adja.

² Az itt végzett feladatairól készített jelentését ld.: *Reisz T. Csaba: Lipszky János jelentése a magyar nemesi felkelésnél történekről, 1809. Levéltári Közlemények*, 80 (2009) 255–298.

desként vonult nyugdíjba, és szülőfalujába, Szedlicsnára (ma Trenčianske Stankovce része, Szlovákia) tért haza, ahol sikeres gazdálkodással, birtokai felvirágztatásával, családi kúriájának felépítésével, továbbá Magyarország-térképének javításával foglalkozott. 1826-ban, egyenesági utódok nélkül halt meg, hagyatékát oldalági örökösei harmincéves pereskedésben jórészt felemésztették, ami megmaradt, az az 1950-es években szlovákiai állami levéltárakba került.

A huszártiszt katonai szolgálatának kezdete óta gyűjtötte a különféle térképvázlatokat, majd pesti tartózkodása idején kezdett hozzá Magyarország-térképének elkészítéséhez, e tevékenységéről 1825-ben papírra vetett emlékiratában mindössze egy hosszabb bekezdésben emlékezett meg:

„[1794-től Vécsey adjutánsaként] ezen tisztségem alkalmával, más szolgálati kötelezettségeim mellett, kihasználtam az időt, és maradék óráimat Magyarország és a hozzá csatlakozó határországok lehetőleg teljes térképének kidolgozására fordítottam, amihez teljes szolgálati időm alatt, vonulásaim és magánutazásaim során az anyagot már összegyűjtöttem. Ezt a munkát kezdetben egy önálló katonai-stratégiai mű magyarázatának szántam, amin már dolgozni kezdtem. Később a vállalkozásnak sok résztvevője lett, akik szorgalmamat és igyekezetemet ösztökölték, kérték annak tényleges kiadását, és minden segítséget felajánlottak nekem. Ily módon végül nyílt vállalat lett belőle, miután ő cs. kir. felsége, József főherceg nádor, csakúgy a Helytartótanács és végül az Udvari Haditanács is melegen támogatta. Maga Károly főherceg, tábornagy személyesen serkentett és biztatott, egyidejűleg a munka teljes kidolgozásáig minden, a rangomhoz illő járandósággal, tényleges parancssal Pestre rendelt és támogatta, hogy a Tanulmányi Alap költségén csillagászati expedíciót szervezhessek. Én magam is végeztem magán csillagászati utakat, és igen komolyan készítettem az elengedhetetlenül szükséges anyagokat, mikor 1805-ben ismét kitért a háború Franciaországgal.”³

1798-ban Lipszkyt magyar főnemesek – leginkább gr. Festetics György, egykori ezredtársa – karolták fel és összeismertették József főherceggel. A nádor a Helytartótanács elnökeként a legfontosabb központi kormány szerv hivatalos segítségét is biztosította számára. Ennek keretében a Tanulmányi Alap költségén Bogdanich Dániel Imrét, a pesti egyetem csillagvizsgálójának segédjét csillagászati felméréseket végző expedícióra küldték 1798–1800 között, majd 1801-ben.

Lipszky 1799 tavaszán arra kérte a Helytartótanácsot, hogy mivel nem képes egyedül jó helynév- és térképanyagot összeállítani, kérjék fel az ország törvényhatóságait a javításban való közreműködésre. A Helytartótanács a kivitelezés részletes kidolgozására utasította a szerzőt, aki 1799. július 18-án terjesztette elő javaslatát. Összeállított egy formanyomtatványt (*Elenchus*), amelyben az adott vármegye összes helységét alfabetikus sorrendben felsorolta, továbbá készített ahhoz egy térképvázlatot (*Conspectus praevius incl. comitatus...*), azonos jelkulccsal (*explicatio signorum*). Az *elenchus* első íve részletes latin nyelvű javítási útmutatót is tartalmazott.

³ Reisz, T. Csaba: Egy elveszettnek hitt önéletírás – Lipszky János emlékirata. *Fons*, 1 (1994) 52–78. Hivatkozott rész: 62. Fordításban: Reisz T. Cs.: Magyarország i. m. 2002. 72.

A Helytartótanács 1799. július 23-án 12 vármegyének, majd szeptemberben a Fiumei kormányzóságnak és a magyar vármegyéknek küldte meg a megyei összeállításokat, azzal a kérelemmel, hogy az abban talált hibákat javítsák, a hiányokat pótolják, ha pedig szükségesnek látják és rendelkezésükre áll, más, jobb térképet küldjenek be. A megyék támogatóan vagy húzódozva, esetenként csak az uralkodó dörgedelmes utasításának eleget téve a névmutatót és a térképet ellenőrizték, javították és visszaküldték a Helytartótanácsnak. Itt az ügyiratok mellől a névjegyzéket és a térképeket beérkezéskor leválasztották és azt rövid úton (*brevi manu*) Lipszkynek adták át. Az utolsó javítást Bihar vármegye küldte be 1802. október 1-jén, több mint három évvel a Helytartótanács leiratát követően.

A magyarországi javítás sikerén felbuzdulva Lipszky 1799. október 10-én levélben fordult az Erdélyi Guberniumhoz, hogy az ottani megyékre elkészített anyag kijavításának támogatását és elrendelését is megszerezze.⁴ Kérvényének egyik jelentősége, hogy ez Lipszky egyetlen autográf magyar nyelvű levele. A szerző a kérelemhez mellékelte a Helytartótanács javítást utasításba adó nyomtatott körrendeletét, továbbá az *Elenchus* egy kitöltetlen első ívét. A gubernium azonban – pár évtizeddel elmaradva az uralkodói akarat teljesítésében – még II. József térképkiadási tilalmát követte és a javításhoz nem járult hozzá, így az erdélyi anyag javítását másképp kellett a szerzőnek megoldania.

Lipszky 1799 szeptemberében a Horvát Főhadparancsnoksághoz is levelet intézett, tájékoztatva azt az eddig végzett munkájáról. Másolatban megküldte a megyei anyag javítását elrendelő helytartótanácsi körlevet és az *Elenchus* egy kitöltetlen első ívét, valamint jelezte, hogy az Erdélyi Gubernium hasonló szolgálatkészsége által az erdélyi anyag kijavítása is hamarosan megtörténik (ez valójában nem történt meg!). Így már csak egyetlen vágya maradt, hogy a határörvidékről is hasonló támogatásban részesüljön, mégpedig úgy, hogy az ezredenként összeállított névjegyzéket és térképvázlatot a tényleges állapot szerint nézzék át és a szükséges javításokat végezzék el az anyagon.⁵

A főhadparancsnokság az Udvari Haditanácstól kért irányítást az esetleges támogatás biztosításához. Lipszky hasonló megkeresését jelentette a Szlavóniai és Bánsági Főhadparancsnokság is, ezért az Udvari Haditanács tájékoztatást kért a Magyar Kancelláriától és a Magyarországi Főhadparancsnokságtól, hogy pontosan mi is ez a javítási tevékenység? Megnyugtató válaszokat kapva, az Udvari Haditanács végül 1799. november 20-án engedélyezte, hogy a javításban a főhadparancsnokságok részt vegyenek.

Lipszky a vármegyék és a katonai parancsnokságok által visszaküldött kijavított anyagot rövid úton átvette a Helytartótanácsától, majd 1802–1803 folyamán a végső vázlatokat elkészítette. A tisztázatokat átadta Prixner Gottfried lengyel és Karacs Ferenc magyar rézmetszőknek, akik 1804–1810 között elkészítették a rézlemezeket. Lipszky János térképészeti vállalkozása három részből állt. Az általános térkép (*Mappa*

⁴ MOL F 46. Gubernium Transylvanicum (in politicis), Ügyiratok, 9516/1799.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat, 1799–34–62. Kiadva: Reisz T. Cs.: Magyarország i. m. 2002. 290–292.

generalis) 9 lapon, a hozzá csatlakozó 3 közigazgatási lappal együtt 1804–1808 között, a térkép névmutatója (*Repertorium*) 1808-ban, az áttekintő térkép (*Tabula generalis*) pedig 1810-ben jelent meg. A névmutató összeállítását a vállalkozásról rendszeresen tudósító Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétikaprofesszora végezte.

A Helytartótanácsnak visszaküldött, kijavított anyagot rövid úton, minden további adminisztráció vagy visszavárás nélkül átadták Lipszkynek, aki ezt nyugállományba vonulásakor magával vitte otthonába. Utódainak vagyona feletti marakodása hagyatékának ezen részét is teljes mértékben megsemmisíteni látszott. A Lipszky-vállalkozás egyes fázisairól, így különösen az elenchus és a térképvázlatok összeállításáról csak a korabeli szaklapok beszámolóiból, valamint az Erdélyi Guberniumnak és a Horvát Főhadparancsnokságnak megküldött kitöltetlen Elenchus-ívekből szerezhettem információt. Sajnálattal kellett megállapítanom, hogy a kitöltött megyei anyagok elenyészettek, illetve szerencsés esetben is legfeljebb Szlovákiában várható felbukkanásuk.

Kandidátusi disszertációm 1997. augusztus 29-én nyújtottam be a Magyar Tudományos Akadémiának. 1997 októberében különös kéziratok térképek bukkantak fel egy aukción. Plihál Katalin, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Térképtárának vezetője gyanakodott, hogy talán Lipszky János kéziratok térképanyagáról van szó, és engem kért meg szakmai vélemény készítésére. Egyértelműen bebizonyítottam, hogy Lipszkynek éppen a vármegyékhez javításra megküldött, majd visszaérkezésük után a Helytartótanács által *brevi manu* kiadott vázlatokról van szó, és megvásárlásukat feltétlenül javasoltam (csak a szerencsének tudható be, hogy sikerült is az OSZK-nak a még el nem adott teljes anyagot megszereznie). A térképanyagon esetenként olvasható volt a „Bibliotheca Hedervariana” tulajdonbélyegző, amelyből világossá vált előtűnk, hogy a hédervári Viczay-Hédervály-kastélyban őrzött gyűjtemény maradványaival állunk szemben. E gyűjtemény 1926. évi leltárkönyve szerint akkor még 309 Lipszky-művet őriztek ott, és a II. világháború pusztításai okozhatták ezek elkallódását.⁶ Nyilvános védésem, illetve 2002-ben megjelent könyvemben már ezen források elemzését és feldolgozásba illesztését is elvégezhettem. Azt hittem, hogy amit tudhatunk, megírtam.

Új ismeretek Lipszky munkásságáról

1997-től – leszámítva azt az időt, amikor 2001–2003 között egyéb szakmai kihívások csábítottak más intézményekbe – a MOL-ban dolgozom. Levéltáros munkakörben, de főképpen hivatali vagy vezetői feladatokat intézek, és történészként legfeljebb munka után tudok kutatni.

Ha jól emlékszem, 2005 őszén a munkaidő végeztével egy új adatbázis találati eredményességét teszteltem. Az Arcanum Adatbázis Kft. korábban elkészített számos adatbázisát és

⁶ Az akkor előkerült térképanyag leírását és katalógusát adja Plihál Katalin: *Térképi források és segédletek a „Mappa generalis regni Hungariae...” szerkesztésénél. A magyar térképészet nagyjai.* (Szerk. Plihál Katalin.) Bp., 2001. 35–51.

elektronikus kiadványát egy online felületen egyesítette és Anacleto néven szolgáltatatta.⁷ Az adatbázisban kilenc témakörben – lexikonok, szótárak; történelem; levéltár; családtörténet, heraldika; honismeret; művelődés; irodalom; könyvészet; élővilág – 116 mű vagy periodika több száz kötete és füzete volt teljes szövegében kereshető módon közzétéve. Az adatbázisok iránti érdeklődésemet elsőként jól bevált keresőkérdéseim legkedveltebbjével („lipszky”) szoktam felkelteni, most is ez volt a főpróba.

A program számos, általam már ismert találatot is felhozott, újdonság volt viszont számomra, hogy a *Turul* című magyar heraldikai és genealógiai szaklapban is volt egy rekord: „A Khuen-Hédervály család hédervári levéltárából az Országos Levéltár szintén értékes iratanyagot vásárolt. ... Ugyanebből a levéltárból származó térképvázlatok minden valószínűség szerint Lipszky nagy hírű térképének voltak Délvidékre, valamint Erdélyre vonatkozó első vázlatai.”⁸ Megdöbbenő volt a felfedezés, hogy évek óta Lipszky kéziratok térképein „ülök”, itt vannak, velem egy épületben, és még csak nem is tudtam addig róluk! Másnap reggel azonnal kértem a Térképtár akkori munkatársát, hogy a térképeket keresse elő, de nyilvántartásaink, jegyzékeink, katalógusaink átböngészésével sem járt sikerrel. A térképanyagnak – úgy látszott – nyoma veszett.

A keresést nem adtam fel. Mivel iratanyag-vásárlásról szólt a cikk, megpróbáltam az erre vonatkozó levéltári ügyiratban tájékozódni. A levéltár levéltárának referense, Bertók Lajos kiválóan ismeri és kutatja saját adminisztratív múltunkat, így viszonylag könnyen előkerítette a kérdéses iratot, amelynek tárgya „Khuen-Hédervály Károly 10 darab kéziratot füzetet vételre kínál” volt. Nyomon vagyunk! Az ügy intézője dr. Wellmann Imre (1909–1994) történész és levéltáros volt, aki éles szemmel ismerte fel a portéka tényleges értékét:

„A bemutatott 10 füzet a megvételre felajánlónak, ill. megbízottjának közlése szerint a gr. Khuen-Hédervály család hédervári könyvtárából származó birtokösszeírásokat és térképeket tartalmaz. A valóságban, mint azt rövidesen sikerült megállapítanom, a történeti Magyarország 9 délvidéki vármegyéjének (Krassó, Temes, Torontál, Szerém, Verőce, Pozsega, Kőrös, Varasd, Zágráb) s a tengermentésnek helységnevtárából és hozzájuk csatolt kéziratok térképekből (összesen 25 db és 4 Görög-féle nyomtatott térképlap) van szó, a helységnevjegyzékek s nagyrészt a térképek is Lipszkytól erednek (mint az Lipszky egy aláírásából s a Lipszky-féle nyomtatásban is megjelent munkával való egyezésekből látható). Minthogy tehát itt Lipszky nagy jelentőségű, úttörő művének első vázlatjaival van dolgunk, amelyek a térképészet története, de a településtörténet szempontjából is igen becsesek, s a helységnevek jegyzékében látható javításoknál és kiegészítésekknél fogva egyes helységek, ill. helységnevek kontinuitásának, ill. azonosságának kimutatása tekintetében is fontos szolgáltatásokat tehetnek, a vételre felajánlott 10 füzet s a hozzá-

⁷ Az adatbázis még ma is létezik, de ma már csak a Magyar Történelmi Társulat által kiadott Századok című történelmi folyóirat érhető el, a társulati tagok és az előfizetők számára. A korábbi teljes adatbázist a Tesuji szolgáltatja (www.tesuji.eu/anacleto), de szintén csak regisztrált felhasználók számára és elég bizonytalan működési feltételekkel.

⁸ Hivatalos értesítő a Magyar Országos Levéltár gyarapodásairól. [*Turul*] *A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*, (1947–1950) 27.

juk csatolt térképek értékét legalább 1000 Ft-ra becsülöm s azokat megvásárlásra javaslom.”⁹

Wellmann 1948. december 18-án tett értékelését Jánossy Dénes főigazgató már aznap elfogadta, és a felajánlott anyagot 1000 forintért meg is vásárolta a levéltár.¹⁰ 1949. január 10-én Nagy Júlia már azt jegyezte fel az ügyiratra, hogy „10 füzetet, 25 db kéziratos és 6 db metszett térképet a térképtárban való elhelyezésre átvettem”.

Az eladó a nagy vételárra tekintettel vérszemet kaphatott, mert két héten belül újabb füzeteket kínált fel a levéltárnak. Az iratanyagot ismét Wellmann Imre értékelte, 1949. január 1-jén:

„A pótlólag megvásárlásra kínált anyag a következőkből áll. 1. Az ogulini határövezet területének helységnevjegyzéke, térkép nélkül; ez kiegészítésnek vehető a már megvásárolt horvátországi anyaghoz, bár nem tartozik pontosan annak sorozatába (német szöveg!). 2. Erdélyi magyar megyék, székely és szász székek helynevjegyzéke ugyancsak a XIX. sz. elejéről 29 füzetben, mindegyikben egy-egy odavetett, első térképvázlattal (valószínűleg szintén Lipszkytól); ezek a horvátországi és bánági anyaghoz hasonlóak. A füzetek és térképek folytatólagos sorszámozása (312–369) arra vall, hogy az anyag Erdélyt illetően valószínűleg teljes. 3. Erdély összesített helységnevtára, teljesen Lipszky kiadott munkájának megfelelő elrendezésben, de törlésekkel és javításokkal.

Az 1. alatti füzetnek különösebb értéke térkép nélkül nincsen, ráadásnak lehetne felfogni a már megvett anyaghoz. A 2. alatti helynevjegyzékét legalább 5–6 Ft-ra, a térképvázlatokat legalább 10–10 Ft-ra, összesen 435–464 Ft-ra, a 3. alatti kötetet legalább 100 Ft-ra, az egész anyagot tehát kb. 550–600 Ft-ra értékelem s megvásárlásra javaslom.”¹¹

Ezt az anyagot is a javaslatnak megfelelően, 600 Ft-ért vásárolta meg a levéltár, bár a döntés már lassabban született, talán az év eleji ínségesebb költségvetésnek köszönhetően, talán a főigazgató leváltása miatt. Február 19-én kapta meg a füzeteket a Térképtár, az ottani elhelyezésre átvételt február 24-én jegyezte fel az előadói Nagy Júlia. Az ügyirat másnap az irattárba került, hogy több mint 60 évig őrizze is titkát.

Úgy tűnt tehát, hogy a térképeket a Térképtár állományba vette. Hiába kutattam azonban végig a referenssel együtt az összes segédletet, a Lipszky-térképnek nem leltük nyomát, sőt, ebben az időszakban még csak nem is volt gyarapodás feltüntetve. Bertók Lajos kollégámat arra kértem, nézzen utána a levéltár régi személyzeti aktái között Nagy Juliának. Tájé-

⁹ MOL, Y 1. Magyar Országos Levéltár, Általános iratok. 877/1948. OL.

¹⁰ Az összeg jelentőségét jól érzékelteti, hogy pl. 1949. január 31-én egy budapesti négytagú munkáscsalád létfenntartási költségeinek kiszámításánál az egyes árucikkeket az alábbi költséggel vették figyelembe: 1 kg kenyér 1 Ft, 1 kg burgonya 0,54 Ft, 1 kg sertésszár 19,85 Ft, 1 kg marhahús (rostélyos, felső) 16,80 Ft, 1 kg kristálycukor 16 Ft. A család teljes heti ételmezési költsége 90,36 Ft, ruházati költsége 25,56 Ft volt, vagyis a vételárból a mintacsalád 8,6 hétig (két hónapig) fedezhette ételmezési és ruházati költségeit. *Czintula László: A létfenntartási költségindex szerkezete. Statisztikai Szemle, 27 (1949) január–május, 34–45. Vonatkozó hely: 36.*

¹¹ MOL, Y 1. 877/1948. OL.

koztatása csak növelte a kialakuló misztikumot, Nagy Júlia ugyanis soha nem dolgozott a MOL-ban!¹²

Sikertelen kutatásunk, a térképek szakirodalmi, majd ügyirati felfedezése és a jegyzékekben és raktárakban folytatott hiábavaló keresés álmot teremtett nekem. Arról álmodoztam ugyanis, hogy valami csoda folytán csak előkerülnek majd ezek a térképek, és abban bíztam, hogy ez rendkívüli eredmény lesz majd.

2009 őszétől e történetet elmesélve úgy folytatom az elbeszélést – hozzátéve mindig, hogy persze csak tréfálkozom –, hogy „ezért elhatároztam, hogy addig digitalizáljuk szisztematikusan az egész Térképtárat, amíg valahonnan elő nem kerülnek a térképek!” A valóságos történesek persze kicsit másképp zajlottak. Mikor 2003-ban visszatértem a MOL-ba, az intézmény vezetője, Gecsényi Lajos számos digitalizálási feladatot rám bízott. 2006-ban arra nyílt lehetőség, hogy igen szerény összegért, de pár ezer térképszelvényt digitalizáltassunk mérnöki szkenneren. A munkálatokat az Arcanum Adatbázis Kft. végezte, aki előbb 10 000, majd közel 5000 térképszelvényt digitalizált. 2006-ban előbb a Magyar Kamara 2292, azt követően a Helytartótanács közel 2822 darabos gyűjteményét kettős dupla DVD-n jelentettük meg, mindegyik kiadvány közel 15 GB-nyi tárhelyen fért csak el. A többi szelvény nyilvánosságra hozását későbbre halasztottuk, mert egyéb hivatali feladataink nem adtak lehetőséget arra, hogy az újabb kiadást előkészítsük. Ráadásul a Térképtár adatbázisának építése is lassan haladt, és enélkül kiadványt közreadni akkori intézményvezetői álláspont szerint nem volt szabad. A DVD-ket természetesen leellenőriztem, de Lipszky kéziratos térképei nem kerültek elő, és a digitalizálásban részt vevő munkatársaim sem jelezték, hogy előkerült volna a hön áhított irategyűttes.

A következő években (2007–2009) elképesztő módon megnövekedett a levéltárban folyó digitalizálási tevékenység. Egyrészt a középkori okleveleket, másrészt a kataszteri térképeket, majd a kataszteri oleátákat, a 20. századi minisztertanácsi iratokat, a Magyar Távirati Iroda híryanagát és még számos kisebb gyűjteményt digitalizáltunk és tettünk hozzáférhetővé, egyre gyakrabban interneten keresztül.

2009 késő nyarán az Arcanum vezetője, Biszak Sándor arra kért, vegyem még egyszer elő a 2006-ban digitalizált térképanyagot, és nézzem meg, nem lehetne-e ebből egy teljes térképtári kiadványt készíteni? Akkor szembesültem azzal, hogy az átvétel után ennek az anyagnak az érdemi feldolgozása – hogy finoman fogalmazzak – erőforrás-szűkösség miatt folyamatosan későbbre halasztódott. Arra kértem a pár éve érkezett új referenst, dr. Török Enikőt, hogy ellenőrizze, milyen módon érhető el a teljes anyag. Más feladatok megbeszélése közben láttam, hogy számítógépén az adatbázist is böngész-

¹² Szóbeli megkeresésemre ugyanezt erősítette meg *Lakos János* is, aki a levéltár fennállásának 250. évfordulójára készítette el intézménytörténetét (A Magyar Országos Levéltár története. Bp., 2006). Nagy Júlia nem volt a MOL alkalmazottja, vélhetően csak az 1949. évi „politikailag megbízhatatlanok” elbocsátását követő személyzeti hiányosságok pótlására vezényelték át az 1934-ben felállított és ez időben még létező „Gyűjteményegyetem” másik intézményrészéből, az OSZK-ból. Nagy később az OSZK Térképtárának volt munkatársa.

ni tudja. Arra a kérdésemre, hogy ezt vajon én is elérhetem-e, megnyugtatóan, hogy a belső hálózaton keresztül természetesen hozzáférék ahhoz.

2009. szeptember 15. szerda. A hosszú hivatali nap után, öt óra körül, mielőtt hazaindultam volna, arra gondoltam, ki próbálom, hogy valóban elérem-e a belső levéltári hálózaton keresztül a Térképtárban digitalizált térképszelvényeket. Az adatbázis az Arcanum megszokott Folio Views programjában készült: bal hasáb az anyag hierarchikus struktúráját, jobb, szélesebb hasábjába pedig az egyes rekordokat: adatokat és nézőképeket tartalmazta. Végigléptetve a kurzort az egymás alatt sorjázó családi fondokon, megállapítottam, hogy nem most lesz itt az ideje annak, hogy az adatbázisban mélysegi kutatásokat végezzek. Az agy már döntött, a kéz még léptetett lefelé... Az S 103 törzsszámú állag címén azután megakadt a szemem: „Khuen-Héderváry család”. Hogy is volt ez? A Lipszky-térképeket a Khuen-Héderváryak egyik tagja, vagy legalábbis az ő megbízottja hozta be a levéltárba. Szinte öntudatlan kattintás a rekordra. 7 tétel, annyit végig tudok még nézni. Az első nézőképeken válogatott mértékben égésszerűlt térképtörödékek voltak láthatók. A 6. tétel megpillantásánál viszont éreztem, megtaláltam, amit kerestem. A nézőképre kattintva teljes terjedelmében jelent meg előttem Lipszky annyira jellegzetes és általam jól ismert kézírása, hogy kétség nem fért ahhoz: álomom megvalósulni látszott. Az adatbázisban a kép mellett annyi szerepelt: „[A melléklet nincs digitalizálva.] Mellékletek : 521 folio”. Ugyanez szerepelt a 7. tételnél: „[A melléklet nincs digitalizálva.] Melléklet ? : 196 folio”. A füzetekből az előkészítők kiemelték a térképeket, és csak azokat digitalizálták.

Már hazafelé sms-t küldtem a referensnek, hogy „megvan a Lipszky!”, a kezelőknek meg elektronikus levelet küldtem, hogy reggel náluk kezdenék, kérem őket, készítsék ki a két tételt. Egy nyugtalan, de reménytelen éjszaka után nagy izgalommal siettem a munkaszobába. És végre kézbevehettem, tanulmányozhattam a térképtörténet már eddig is legjobban adatolt térképművének kézirati, ügyirati jellegű anyagát. Korábban csak tanultam róla, most megéltem, mi az a katarzis.

A térképanyag hiánytalanul előkerült, és valóban azt tartalmazta, amit Wellmann Imre leírt, bár az iratcsomót őrző-védő deklire azt írták, hogy „Birtokösszeírások”. Az iratanyagból vált világossá, hogy Lipszky az egyes megyei Elenchusokba (a füzet végére) beragasztotta a térképvázlatokat, amelyeket aztán a javítás vagy a feldolgozás során leválasztottak és úgy helyeztek el a füzetben. A megyei javítók által tett észrevételeket, esetleges leveleket, vagy a kérésnek megfelelően megküldött más térképeket is az Elenchusba osztották, ügyiratjellegűen összefogva mindazt, ami egy megyére vonatkozik. Az Elenchus kapta az első számot, majd az abban levő többi térképanyag a soron következőket. E tény ismeretében válik érthetővé az 1997-ben előkerült Lipszky-térképek sorszámozása és az abban tapasztalható hézagok.¹³ Az ogulini ezrednek megküldött névjegyzék pedig olyan új ismerettel is

szolgál, hogy csak általa vált világossá, hogy míg a magyarországi vármegyék latin nyelvű jegyzéket és útmutatót kaptak, addig a katonai határőrvidékek ezredei számára német nyelvű útmutató készült.¹⁴

Tanulságok

Érzelmektől nem mentes beszámolómat levéltárosi és intézményvezetői szemmel tárgyilagos összegzéssel szeretném lezárni. Mik lehetnek ennek a konkrét kutatástörténetnek az általánosítható tanulságai?

1. A levéltárban őrzött iratanyag digitalizálása jelentősen megkönnyíti a feltárást. Ez érvényes lehet nagy projektekre is, ahol az iratanyagot többen – esetleg a kutatói közösség, önkéntes formában – tárják fel és rögzítik információit. A digitalizált képállomány kezelése könnyebb, a használat megsokszorozható, sőt sok esetben az eredetnél jobb minőségű olvashatóságot kínál. Tehát digitalizálni kell!

2. Nem feltétlenül szükséges megvárni, hogy a számos szakmai feladattal terhelt szakember(ek), a levéltárosok minden képhez megfelelő, elegendően bőséges, ellenőrzött és hiteles adatokat rendeljenek. Ez a megállapítás vagy eretnek, vagy forradalmi, de mindenképpen paradigmaváltás az eddigi „készüljön adatbázis, aztán majd digitalizálunk” szakmai állásponthoz képest. Éppen azért jelenthető ez ki, mert a levéltárosi kapacitásszűkösség egy-egy gyűjteményt évekre, évtizedekre elzárhat a kutatók elől, arra hivatkozva, hogy még nem jó az adatbázis, még tökéletesíteni kell stb. És hozzá kell tenni, hogy e feldolgozás éve alatt sem biztos, hogy a szakember tényleg szakember minden egyes (írás)mű beazonosításánál, vagyis egyáltalán nem bizonyos, hogy évtizedek múlva majd odaírja a térképhez, hogy „Lipszky-térkép”. Az anyagból ez ki sem derült egyértelműen. A témára specializálódott kutatónak viszont esetenként már egy nézőkép is, mindenestre maga a mű szempillantásnyi szemrevételezése elegendő ahhoz, hogy szerzőséget állapítson meg.

3. A digitális tartalmak közvetítése a mai informatikai közegben viszonylag könnyű; a hozzáférés demokratizálása, a kutatói társadalom hozzáférési szintjeinek növelése a levéltárak egyik első számú szakmai feladatává lépett elő. A tértől, időtől (és anyagi helyzettől) független hozzáférést az (ingyenes) internetes közzététel jelenti, amely kultúrpolitikai szempontból fenntartandó lehet (de akkor a kieső bevételeket megfelelő támogatással pótolni szükséges).

4. Célszerű a hozzáférhetővé tett tartalmak kutatók általi feltárást, feldolgozását is közkinccsé tenni, vagyis a megjelenítéssel egyidőben a hozzáadott információk könnyű és tartós rögzítésének is meg kell teremteni a lehetőségét. Erre a webkettes (web 2.0) alkalmazások egyre inkább lehetőséget kínálnak.

* * *

¹³ A térképanyag és a „mellékletek” digitálisan elérhetők a Magyar Országos Levéltár honlapján, a következő címen: http://www.mol.gov.hu/lipszky_janos_keziratos_terkepei.html

¹⁴ Az útmutató eredeti német szövegét a cikk végén közreadom.

Verzeichniß aller in Oguliner Gränz-Regiment befindlichen Ortschaften.

Anmerkung

Es erfolgt hiermit ein Verzeichniß, nebst einem vorläufig und nur obenhin verfertigten Entwurfe einer Chartre desselben Regiments; und zwar:

Erstlich. Das Verzeichniß aller in dem Gränz-Regiments-Numero befindlichen Ortschaften, Prädien u.s.w. in der Absicht, um den Effectiven Stand derselben sowohl, als die etwann vorkommenden orthographischen Fehler in Benennung der Ortschaften, dann die hie und da mangelhafte Rubriken nach der denen Ortschaften selbst zukommenden Qualification und Details, durch verständige und landeskundige Individuen zu berichtigen, zu ergänzen, oder nöthigenfalls auch mit Anmerkungen zu begleiten; nur ist zu bemerken, daß man in der Rubrique der Anmerkungen, keine etwann, in die innerliche Verfassung der Gränze einschlagende, sondern lediglich Beschreibungen merkwürdigen zu einer geographisch-topographischen Chartre erforderlichen Gegenständen verstehet.

Zweitens. Ein vorläufig, und nur obenhin verfertigter Entwurf einer Chartre desselben Regiments, worinn alle Ortschaften, Prädien; merkwürdigen Flüsse und Bäche, nicht minder die Haupt-, Commercial-, Land- und Post-Strassen, und sonstigen bemerkenswerthen Gegenständen dieses Regiments-Districts, gegen einander ersichtlich. Man bittet hierinn:

1.) Alle in diesem Entwurfe der Chartre vorfindige Oerter, mit möglichster Genauigkeit und strengsten Prüfung durchzugehen, und selbe mit dem mitfolgenden Verzeichnisse (welches aber erst vorher genau rectificirt werden muß) zu vergleichen: Ob nicht irgend ein Ort, oder Prädium hier fehlerhaft geschrieben, oder gar ausgelassen wäre: in welchem Falle man bittet, solches durch Sach- und Localkundige Männer rectificiren, und den ausgelassenen Ort, in seine gehörige Lokalität hinein zeichnen zu lassen, und überhaupt, die gegenwärtige Chartre mit dem beyliegenden Verzeichnisse, richtig übereinstimmen zu machen.

2.) Alle Haupt-Strassen des Regiments-Districts wohl bezeichnen, und durch die betreffende Oerter genau durchzuführen, und nachdem in der Chartre beygefügtten Zeichen anzudeuten: wo? durch welche Oerter? und wie weit die gemachten, und eben so die ungemachten Commercial-, Land- und Post-Strassen gehen.

3.) Den Lauf der Flüsse, Bäche, so wie die Lage und Umfang der beträchtlichen Seen, Sümpfen und Morästen, die sich in dem Regiments-Districten vorfinden, wohl zu prüfen, und an den gehörigen Orten, die Ueberfurthen, oder vorzüglichsten Brücken zu bezeichnen.

4.) Die namhaften Gebürge, desgleichen einzelner Kirchen, Klöster, Schlösser, und andere merkwürdige in eine geographisch-topographische Chartre gehörige Gegenstände, z.E. Bergwerke, Glashütten, Gesund- oder Sauerbrunnen, Bäder, u.s.w. nach ihrer Localität in der Chartre zu beurtheilen, und zu berichtigen, oder wenn sie fehlen sollten, mit dem angemerkten Zeichen anzudeuten.

Ueberhaupt stehet es denen betreffenden, denen die Beurtheilung der Chartre von Seiten des Regiments anvertrauet wird, ganz frey, den beyschließigen Entwurf der Regiments-Bezirks Chartre, (der nur zum Fingerzeug dienen soll) nach Willkühr zu corrigiren, zu radiren, und so die Chartre dieses Gränz-Regiments zu rectificiren; ja sogar, wenn das Regiments-Commando allenfalls eine bessere vorhanden hätte, auch nach Gefallen eine andere zu unterlegen.

Zum Schluß bittet man diejenigen Männer, welche die Prüfung, Durchsicht, Berichtigung und Vervollkommung, sowohl des Verzeichnisses, als der Chartre übernehmen und ausgeführt haben werden, ihre Namens-Unterschriften, nebst den begleitenden Character, unter die einzusendenden Exemplarien gefälligst zu setzen, um dieselben zu ihrem verdienten Ruhm, und zum Verweise der öffentlichen Dankbarkeit verewigen zu können.

Térkép végén a szerző feljegyzése:

Notta: Wenn die Gränze dieses Regiments bey der Neuen Regulirung der Gränze gegen der Turkey, einer änderung unverliegen sollte, so bittet man selbe zu rectificiren.

C. TÓTH NORBERT
Nádorváltás 1458-ban
Mátyás király első országgyűlésének időpontja

Mint az *köztudott*, Mátyás király 1458 júliusának végén az 1447. szeptemberi országgyűlésen a rendek által megválasztott¹ Garai Lászlót *leváltotta* a nádorságról és helyére Gúti Ország Mihályt *nevezte ki*. Az ekkor történt eseményeket már többen, több helyen leírták, illetve minősítették. Fraknoi Vilmos a nádori hivattal foglalkozó munkájában a nádorváltás ügyében azt írta, hogy ámbár Mátyás király 1458. évi törvényének első cikkelyében² megerősítette Albert király törvényeit, „azonban azokat úgy látszik uralkodása első felében nem igen tartotta meg, a nádor választása és elmozdításában meglehetősen önkényesen járván el”.³ Szekfű Gyula pedig így fogalmazott: „Úgy látszik mindjárt ez országgyűlés alatt vagy utána letette Garai Lászlót a nádorságból, s helyére Hunyadi János régi hívét, Gúti Ország Mihályt nevezte ki. A három hatalmas: Szilágyi, Garai és Újlaki erre Garai egy várában egymás támogatására szövetséget kötött.”⁴ Eckhart Ferenc a következőket vetette papírra: „Mátyás azonban országgyűlés nélkül, a régi módon tette meg nádorrá egyik bizalmasát, megfosztván méltóságától az országgyűlés megválasztottját.”⁵ Az új király által 1458 nyarán tartott országgyűlésen az uralkodó valóban megerősítette Albert király 1439. évi törvényét, amelynek elhíresült 2. cikkelye szól a nádorok országgyűlésen történő megválasztásáról. E cikkely a mértékadó szakirodalom szerint különösen azért fontos, mert ez az első eset, amikor törvényben fektették le a tisztség betöltésének módját, illetve e törvényekben szerepelnek először, még

ha általánosságban is, a nádor tisztségéből fakadó feladatai.⁶ A király és a rendek a következő módon fogalmazták meg a tisztség betöltésénél követendő eljárást: „...minthogy a nádor az országlakosok részéről az országlakosoknak törvényt és igazságot szolgáltathat s kötelessége is ezt tenni: azért az ország nádorát, így kívánván ezt az ország régi szokása, a királyi felség a főpapoknak, báróknak és az ország nemeseinek tanácsára velük egyetértőleg válaszsza ki.”⁷ Albert király törvényének megerősítésével Mátyás király tulajdonképpen vállalta, hogy a nádort ezentúl országgyűlésen fogja a rendekkel együtt megválasztani. Nézzük meg mindezek fényében, hogy valóban joggal rótták-e fel a történészek a királynak e cikkely mellőzését az új nádor kinevezésekor. Mert mi is történt 1458 júliusának végén?

Mint azt tudjuk, július 26-án a Garaiak várában, Simontornyán a házigazda nádor, Szilágyi Mihály kormányzó és Újlaki Miklós erdélyi vajda tulajdonképpen véd- és dacsövetséget kötöttek Mátyás ellenében.⁸ A rákövetkező napról ismeretes a király azon oklevele, amelyben Gúti Ország Mihály immár Magyarország nádoraként szerepel.⁹ Kérdés, mikor történhetett a nádorváltás? Legkézenfekvőbb megoldásként az kínálkozik, hogy vagy július 26-án este, vagy másnap délelőtt, miután Mátyás értesült az ellene szövődő szövetségről¹⁰ és első felindulásában leváltotta az abban részes Garait, majd kedvelt és akkor folyamatosan mellette tartózkodó ajtónállómesterét, Gúti Országot nevezte ki. A legegyszerűbb magyarázat álta-

¹ *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. I–II. Századok, 91 (1957) 46–123., 529–602.; 90.

² *Decreta Regni Hungariae 1458–1490*. (Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke.) Bp., 1989. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 19.) (a továbbiakban: DRH) 91.

³ *Frankl Vilmos*: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pesten, 1863. 118. – Az 1. jegyzetben idézett oklevél eredetijére nem sikerült ráakadnunk. Vö. a 116. oldal * jegyzetéről írtakkal. – Hasonló véleményen volt 1890-ben is (*Fraknoi Vilmos*: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. (Magyar Történeti Életrajzok, VI. évf. 2. füzet.) Bp., 1890. 89. 3. jegyzet).

⁴ *Szekfű Gyula*: A magyar renaissance-állam. In: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar Történet II. k. Bp., 1936. 3470.

⁵ *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 106.

⁶ Vö. *Hóman Bálint*: A nagybirtok uralma. In: *Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar Történet i. m. 405.; *Eckhart F.*: i. m. 106.; *Engel Pál*: Szent István birodalma. Bp., 2001. (História Könyvtár, Monográfiák 17.) 234.

⁷ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar I. k. 1000–1526. évi törvénycikkek. (Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, magyarázatokkal és utalásokkal ellátta Márkus Dezső.) Budapest, 1899. I. 281. – Hasonló fordítása: *Frankl V.*: i. m. 117–118. – Az 1439. évi törvény máig ható értelmezésére ld. *Mályusz E.*: i. m. 47–51. – Ezzel az értelmezéssel szemben ld. *C. Tóth Norbert*: Az ország nádora. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7.* (Szerk. Kiss P. Attila–Vida Beáta) Szeged, 2011. s. a.

⁸ *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII. Pest, 1852–1857.; X. k. 593. – *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp., 2001. (Tudomány–Egyetem) 48.

⁹ *Fraknoi V.*: Hunyadi Mátyás i. m. 89. (DL 12 901.)

¹⁰ Az biztos, hogy augusztus 1-jén már tudták Budán. *Fraknoi V.*: Hunyadi Mátyás i. m. 92.

lában igaznak is szokott bizonyulni, ám ez esetben a valóság ettől, ha nem is sokkal, de eltér.

1458-ban két országgyűlést is tartottak, az elsőt januárban, még Szilágyi Mihály vezetésével, a másodikat nyáron, Mátyás elnökletével, mindkettőt Pesten. Az előbbin Mátyást királlyá választották, míg Szilágyi Mihály a kormányzói posztot szerezte meg magának. Az utóbbi országgyűlésen minden főpap, főúr és előkelő köteles volt megjelenni, mivel a király az összegyűltektől hűségeskü letételét követelte meg. Ráadásul a diétán jelenlévők azt is elhatározták, hogy a távolmaradó megyebeli nemességgel is letéttetik az esküt.¹¹ Az ekkor hozott dekrétumot, amelyből a hűségesküre vonatkozó rész hiányzik, a törvények kritikai kiadásában egy kikövetkeztetett, június 8-i dátum alatt közölték.¹² Bennünket most ez azért érint, mert Kubinyi András a királyról írt monográfiájában éppen a törvény keltezése alapján rekonstruálta úgy az eseményeket, hogy Mátyás május végére hívta össze az országgyűlést, amelynek végzéseit aztán június 8-án szentesítette. Szilágyi Garai nádorral és Újlaki vajdával a király ellenében emiatt kötött szövetséget, végül a király erre válaszul váltotta le Garait és nevezte ki Gúti Országot nádorrá.¹³ (Fraknói Vilmos monográfiájában a különbség csak annyi, hogy ő inkább július elejére tette az országgyűlést, de az ok-okozati viszonyt hasonlóan írta le. Ráadásul nem ismert Garai László által nádorként kibocsátott oklevelet.)¹⁴ Adataink azonban nem támogatják az előbb vázolt események fentebb leírt menetrendjét.

Az országgyűlés május végi–június eleji megrendezése mellett két levél szól, a törvények kritikai kiadása mindkettőt idézte is.¹⁵ Az egyiket Bátmonostori Töttös Lászlónak címezték 1458. május 5-én, amelyben a király közölte a címmel, hogy mivel Szilágyi Mihály kormányzó az Alsó Részeken a török ellen háborúzik, a főpapok, bárók és országlakosok tanácsára úgy döntött, hogy a György-napra meghirdetett országgyűlést pünkösöd nyolcadik napjára (május 28.) halasztja. Meghagyta tehát Töttös Lászlónak, hogy azon a legutóbbi pesti országgyűlésen megszabott büntetés terhe alatt (*sub penis in decreto Pestiensis novissime edito contentis*) mindenképpen jelenjen meg.¹⁶ Az idézett törvényt még Szilágyi kormányzó vezetésével hozták az év elején, és ennek 13. cikkelye szerint az országlakosoknak és minden birtokosnak kötelező fejenként megjelennie a pünkösöd ünnepén Pesten tartandó országgyűlésen, és aki ezt elfogadható indok nélkül elmulasztja, annak a kormányzó vagy a király lefoglalja birtokait.¹⁷ Hasonló levelet küldetett a király május 12-én Bártfának is: ebben meg-

hagyta nekik, hogy küldjék el teljhatalommal felruházott követeket pünkösöd nyolcadik napjára a Pesten akkor tartandó országgyűlésre.¹⁸ A diétát a jelek szerint mégsem akkor tartották meg.¹⁹ Az első, gyanúra okot adó információt Pozsony város követeinek Budán, július 23-án kelt leveléből nyerhetjük. (Már önmagában figyelemreméltó, hogy egy város követei Budán tartózkodnak.)²⁰ A pozsonyiak levelükben városuk elintézendő és már elintézett ügyei mellett számunkra különös értékkel bíró híreket is megosztottak polgártársaikkal. Eszerint nem tudják, hogy a kormányzó, a nádor és Miklós vajda eljönnek-e Budára, most ugyanis más urakkal együtt egy – számunkra egyelőre azonosíthatatlan nevű – településen vannak.²¹ Majd alább így folytatják: az a hír járja, hogy a kormányzó Fehérváron találkozik a nádorral és Miklós vajdával, de a következő napon Pálóci László országbíró és Salánki Ágoston²² győri püspök és négyen a nemességből (*aus der Lantschafft*)²³ utánuk mennek.²⁴ Arról is beszámoltak, hogy az urak a tanácskozásokon nincsenek egységes állásponton, de másnap talán egy határozatot (esetleg törvényt?) fognak hozni, amelynek másolatát magukkal fogják vinni.²⁵

A követek jelentése alapján a következő megállapításokat tehetjük: 1.) a tanácskozások július 23-án viták közepette már zajlottak. 2.) Szilágyi Mihály, Garai László és Újlaki Miklós szervezkedéséről, noha annak pontos helyét nem ismerték, már mindenki tudott Budán és Pesten. 3.) Azt is tudták, hogy a három főúr nem fog megjelenni az országgyűlésen. 4.) Az országgyűlést, noha már a főpapok, bárók és a nemesség is megjelent, még nem nyitották meg. 5.) Ennek ellenére valamilyen határozatot (*dekret*) készültek kibocsátani. 6.) A már folyó előzetes tanácskozáson résztvevők követeket kívántak küldeni az összeesküvőkhöz. 7.) Az országgyűlést valószínűleg Jakab-napra hívták össze.

¹¹ Vö. DF 218 861. (Zágráb megyének), Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. (Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Döry Ferenc–Lukcsics Pál.) I–XII. Bp., 1871–1931. (a továbbiakban Zichy) XII. k. 256–257. (Szabolcs megyének).

¹² DRH 1458–1490. 88–120. – Fraknói Vilmos azt írta Thomasi velencei követ jelentésére hivatkozva, hogy az országgyűlés július első felében volt. *Fraknói V.*: Hunyadi Mátyás i. m. 88.

¹³ *Kubinyi A.*: i. m. 48.

¹⁴ *Fraknói V.*: Hunyadi Mátyás i. m. 89–90.

¹⁵ DRH 1458–1490. 88.

¹⁶ Zichy X. k. 9.

¹⁷ DRH 1458–1490. 86.

¹⁸ *Vestigia comitorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum.* I. (Edidit Martinus Georgius Kovachich.) Budaë, 1790. 297. – Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. k. 1319-től 1501-ig. (Összeállította: Iványi Béla.) Bp., 1910. (a továbbiakban: Bártfa) 158/1011., május 13-i kelettel, de eredetije nincsen meg.

¹⁹ Mátyás király május 28-tól augusztus 25-ig, rövid megszakítással kimutatható Budán. *Horváth Richárd*: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490) Bp., 2011. (História Könyvtár, Koronológiai, Adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.) 63.

²⁰ DL 44 880. (A levél értelmezésében Skorka Renáta volt segítségemre, amit ezúton is köszönök Neki.)

²¹ „...das wir nicht versten, das der Gubernatur Harkom noch der grass Graf und Niclas weyda und eulich ander Herren und sy sein pey einander zum Korusch.”

²² Életére ld. *Nemes Gábor*: Salánki Ágoston. A királynéi kancelláriától a győri püspöki székhöz. *Levéltári Közlemények*, 80 (2009) 3–29.

²³ Vö. *Mályus: E.*: i. m. 544.

²⁴ DL 44 880. „Item man sagt das der Gubernatur sey gen Weissenburg und daselbs sullen der grass Graf und der Niclas Weyda zueinander kommen und als morgen sol de Paloczcy Lassla und der Pischhof von Rab undvir aus der Lantschafft nach in zieleum.”

²⁵ DL 44 880. „...auch ist zunesten das die Herren nicht all ein geuallen haben an der Betrachtung und als morgen wellen sy machen ein dekret, des well wir ein abgeschrift zu wegen pringen.”

Okleveles adataink alapján is bizonyítható, hogy az ország főpapjai²⁶ és bárói²⁷ közül sokan megjelentek július folyamán a fővárosban,²⁸ és mivel immáron tudjuk, hogy az országgyűlést ekkor rendezték, korántsem meglepő, hogy több város küldöttsége is éppen ekkor érkezett Budára, megerősítendő bizonyos kiváltságleveleiket a királlyal.²⁹

A Jakab-napra összehívott országgyűlés mellett további érveket is csatorba állíthatunk. Valamikor július utolsó hetében Csicseri Ormos Mihály és Csicseri Zsigmond fia, András³⁰ panaszt tettek a királyi személyes, illetve a nádori és az országbírói jelenlétén Ónodi Cudar Jakab különböző, birtokaikon elkövetett pusztításairól. Mindhárom bíróság elrendelte a vizsgálatot, amelyre Jakab-nap utáni pénteken (július 28.), a Pesten folyó országgyűlésen került sor (*feria sexta proxima post festum Beati Iacobi apostoli proxime preteritum in civitate nostra Pestiensis, in congregatione generali*).³¹ A következő, sokatmondó adatunkat, noha évtizedek óta ismert, mégsem illesztette be senki a kronológiailag megfelelő helyre. 1458. július végén „nagyüzem” volt a királyi kancellárián, mivel az akkor zajló országgyűlésen meghozott döntés alapján körlevelet intéztek az ország megyéihez. A körlevél két fennmaradt példánya szerint a király az akkor Pesten zajló országgyűlésen a vele lévő főpapokkal, bárókkal és országlakosokkal együtt elhatározta, hogy ők mint jelenlevők, illetve azok, akiket a király az országgyűlésen való megjelenés alól felmentett vagy más akadályoztatás miatt nem tudtak eljönni (*Decrevimus stabiliter unacum prelatibus, baronibus et universis fidelibus regnicolis nostris, qui in hac presenti congregatione Pestiensis nobiscum convenerant, ut tam ipsi tamquam presentes, quam et hii, qui per nostram maiestatem ab eadem congregatione sunt supportati aut aliunde prepediti ad eandem convenire nequiverunt*), egyaránt tegyék le ugyanazt a hűség esküt, amelyet a jelenlevők már letettek (*ydempnitatem forme iuramenti in observanda et facienda nobis fidelitate simul omnes servarent, prout id hii, qui nobiscum erant, etiam fecerunt*).³² A parancslevél két példányban maradt fenn, Szabolcs megye nemeseinek a váradi, a Zágráb megyeieknek pedig a császári káptalan tanúbizonyossága jelenlétében kellett az esküt letenniük. Az eskü szövegét magában foglaló megyei okleveleket, mint a király leveléből kiderül, Vetési Albert veszprémi püspök, titkos kancellárnak kellett elküldeni.³³ Nehéz megszabadulnunk attól a gondolat-

tól, hogy a pozsonyiai levelében emlegetett, még az országgyűlés megkezdése előtt kiadandó határozat e hűség eskü lehetett. Ezt erősítheti bennünk az is, hogy mindenki tudott a „hármak” összeesküvéséről, így a királynak e határozat elfogadtatásával máris indoka lett azok leváltására, akik nem tették le az esküt, vagy elfogadható ok nélkül nem jelentek meg az országgyűlésen hűségük kinyilvánítására.

Visszatérve most már a nádorváltásra, úgy hiszem, az már nem kérdés, hogy Garai László leváltása és Ország Mihály kinevezése az országgyűlésen történt, de az még igen, hogy mikor. Több adatunk is van ugyanebből az időszakból arra, hogy nem ez volt az egyetlen méltóságviselő csere: így tudjuk, hogy az ekkor már tavasz óta³⁴ üresedésben lévő tárnokmesteri tisztséget július 21-én – vagy előtte egy-két nappal – az uralkodó Györgyi Bodó Gergelynek adta a szokásos bírói joghatósággal (*officium magistris thavernicatus nostri regii cum sua solita iurisdictione durante nostro beneplacito ... pro honore duximus conferendum*).³⁵ (Az újdonsült tárnokmester július 28-án Pozsonynak,³⁶ augusztus 1-jén pedig Bártfának írt, hogy Jakab-nap nyolcadára küldjék el két vagy három megbízottjukat a tárnoki székre.)³⁷ Közvetve értesülünk egy másik váltásról is: Cudar Simon július 11-én, Kurimán kelt levelében még királyi pohárnokmesteri címmel illette magát,³⁸ míg Mátyás király július 25-i okleveleiben már az ajtónállómesteri méltóságot viselte.³⁹ Ebből az adatból viszont további hasznos információhoz juthatunk, hiszen a pohárnokmesterséget valaki megkapta, míg az ajtónállómesterséget viszont valakitől elvették. Nos, a pohárnokmesterséget a jelek szerint Várdai Aladár már ekkor megkaphatta, noha erről adatunk csak december 27-ről van.⁴⁰ Ugyanakkor az ajtónállómesteri címet 1453 óta nem más, mint Gúti Ország Mihály viselte, e tisztségben utolsó említését 1458. június 26-ról ismerjük.⁴¹ Mivel utóda, Cudar Simon július 25-én már szerepel ajtónállómesterként, így nem igazán gondolhatunk másra, mint hogy Ország Mihály is hamarabb nyerte el a nádori tiszteletet. Ugyanide kapcsolhatjuk a kincstartói tisztség betöltésének kérdését is: Turóci Benedek 1457. július 14-én szerepel utoljára e tisztségben, utódja Laki Tűz János volt, ám róla csak annyit tudunk, hogy valamikor 1458 folyamán kincstartó volt. Az őt követő Szapolyai Imre 1459. május 25-én szerepel e tisztségben először.⁴² A fentebbiek alapján könnyen elképzelhető, hogy a kincstartói tisztségben a pesti országgyűlésen történt a váltás Tűz János és Szapolyai Imre között.

²⁶ Salánki Ágoston győri püspök (aug. 2.: episcopo Iauriensis referente, DF 269 432.; aug. 3.: relatio domini Augustini episcopi Iauriensis, DF 269 432.) és Várdai István kalocsai érsek (júl. 30.: Zichy X. k. 22–25.)

²⁷ Cudar Simon (júl. 20.: DL 15 266.; júl. 25.: DF 222 707., 274 632.), Gúti Ország Mihály (júl. 27.: DL 12 901.), Csáki Ferenc (aug. 1.: DL 71 493.)

²⁸ Általánosságban Mátyás király júl. 24-i oklevelében *nobis ac prelatibus et baronibus nostris* tett panaszt László tihanyi apát : DF 201 352.

²⁹ Júl. 25.: Rosd-szigeti bulgárok, DL 107 262.; júl. 28.: Déva város (DL 30 446., p. 2–3.).

³⁰ 1458: kancelláriai notarius, DL 31 684.

³¹ DL 31 689–31 691.

³² Zichy XII. k. 257. Szabolcs megyének szóló példány. Ennek hiányait a Zágráb megyéhez szóló, azonos szövegű példányból pótoltam: DF 218 861.

³³ Uo.

³⁴ Perényi János utoljára február végén szerepel oklevelben. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5.) II. k. 189.

³⁵ DF 213 721. (Bártfa 160/1022., júl. 11-i kelettel.)

³⁶ DF 240 420.

³⁷ DF 213 724. (Bártfa 160/1025., júl. 31-i kelettel.)

³⁸ DF 213 720. (Bártfa 160/1021.)

³⁹ DF 222 707., 274 632.

⁴⁰ DL 88 333.

⁴¹ Engel P.: Archontológia i. m. I. k. 51.

⁴² Részletesen ld. C. Tóth Norbert: Egy szabolcsi összeírás margójára. Adatok az 1458–1459-es évek politikatörténetéhez. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 45 (2010) Melléklet 1–16.; 5–6.

A pesti országgyűlés végét – már amennyiben elfogadjuk, hogy a diétát Jakab napján nyitották meg – egyértelműen megadja a határozatok szentesítésének napja, amely az országgyűlés 12. napján, azaz augusztus 5-én történt.⁴³ Ezt a dátumot támogatja Pálóci László országbíró 1458. augusztus 7-én kibocsátott privilégiuma is, amely szerint a peres felek augusztus 4-én Budán akkor jelentek meg előtte, amikor a bárókkal és az ország nemeseivel együtt (*nobis feria sexta proxima ante festum Beate Marie Virginis de Nive unacum baronibus et regni nobilibus hic Bude existentibus*) volt.⁴⁴ Hasonlóképpen az országgyűlés augusztus eleji berekesztésére utal Mátyásnak 1458. augusztus 8-án, Tordai András részére kibocsátott oklevele, amelyben a kedvezményezett felmentést kapott a katonai szolgálat alól, mivel a legutóbbi pesti országgyűlés határozata (27. tc.⁴⁵) szerint beválasztották azon hat derek ember közé, akik a rendes bírákat segítik munkájukban.⁴⁶

A fentiek alapján nagy biztonsággal állíthatjuk tehát, hogy a nyári pesti országgyűlést július 25-e és augusztus 5-e között tartották, s azon – amellet, hogy különféle határozatokat hoztak – tárgyunk szempontjából is fontos dologban döntöttek: mindenkinek esküet kellett tennie a király iránti hűségéről. Tették ezt annak tudatában, hogy a kormányzó, a nádor és az erdélyi vajda „rosszban sántikál”: július 26-án, miközben az országgyűlés már zajlott, Simontornyan voltak. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Garai László július 13-án még Siklóson,⁴⁷ Szilágyi Mihály kormányzó július 21-én pedig Szigetfőn⁴⁸ – azaz, ha akarom, éppen útban Simontornya felé –, tartózkodott, akkor akár arra is gondolhatunk, hogy a hűségeskü letételének ötlete ezekből az információkból származott.

Összegezve tehát a nádorváltásról szerzett ismereteket, azt mondhatjuk, hogy Garai László nádor, mivel nem vett részt az országgyűlésen, nem tette le a hűségesküet, így felségservést követett el, ezáltal elvesztette tisztségét.⁴⁹ Gúti Ország Mihályt pedig – az eddigi álláspontokkal ellentétben – országgyűlésen történt választás és királyi kinevezés útján nyerte el méltóságát.⁵⁰ Nem járt jobban Szilágyi Mihály sem, akit alig

⁴³ Amennyiben feltevésünk helyes, úgy a kritikai kiadásban (DRH 1458–1490. 88.) a jún. 8-i kelet is módosítandó az aug. 5-i dátumra.

⁴⁴ DL 38 162.

⁴⁵ DRH 1458–1490. 98.

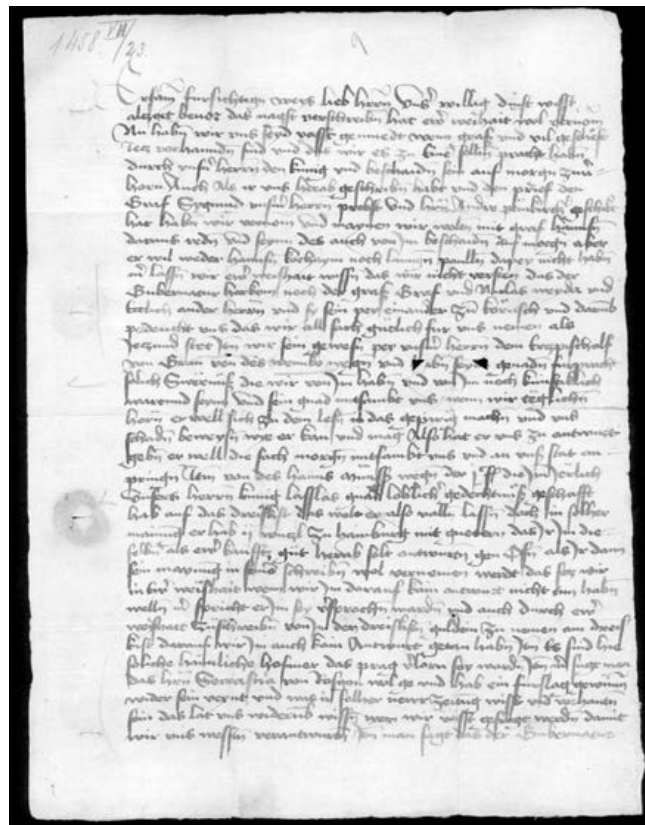
⁴⁶ DL 28 265. – Idézi *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 247. 11. jegyzet.

⁴⁷ DL 93 286.

⁴⁸ DF 245 315.

⁴⁹ Kísértetiesen hasonló eset történt 1402 szeptemberében a pozsonyi országgyűlésen, ahol a hivatalban lévő Bebek Detre nádor leváltása és Garai Miklós nádorrá választása történt.

⁵⁰ Ennek lecsapódása az oklevelekben meglehetősen érdekes. Ország Mihály 1461. György-nap nyolcadán kiadott bírói intézkedésében (DL 29 779., alulról 28–26. sorok) a következőket találjuk: „A quibus quidem octavis festi Beati Iacobi apostoli, dum ipsa instrumentalis exhibitio partes inter predictas primo seriebus litterarum dicti domini Laurentii palatini et tandem ipso decesso honore palatinatus per regiam clementiam Ladislao de Gara litterarum suarum prorogatarum ventilata, interim dicto honore palatinatus a prefato Ladislao per regiam clementiam ablato nobisque in eundem honorem palatinatus sublimantibus nostrarum litterarum...” Mint az látható, az oklevél leírása szerint mindegyik nádorváltás királyi kegy révén (*per regiam clementiam*) történt, jóllehet Garai László nádorrá választásánál a királynak semmilyen szerepe nem volt. Az egyetlen eset ismereteim szerint, amikor feltűntették a rendek részvételét is a nádor

MOL DL 44 880.

két héten belül (augusztus 8.) fosztottak meg kormányzóságától.⁵¹ A harmadik összeesküvő, Újlaki Miklós erdélyi vajda, ha nem is veszítette el minden tisztségét, de – meglehetősen zavaros adataink ellenére is – úgy tűnik, hogy az erdélyi vajdaságot Mátyás – legalábbis névleg – elvette tőle, és helyére Rozgonyi Sebestyént nevezte ki (első említése szeptember 9.).⁵²

kinevezésében, Zsámboki Miklós újdonsült nádor 1342. december 22-i oklevelében található: „...[eodem domino Willermo palatino migrato ab hac luce] ad nostram, quem regia benignitas de prelatorum et baronum ac regni sui nobilium unanimi consilio divina nobis favente clementia ipsius palatinatus honore decorarat, accedentes praesentiam...” DL 3537., 59–60. sor. A szöveg [] jelek közötti része *Frankl V.*: i. m. 117. 4. jegyzetéből pótolva, aki a jelek szerint még az ép példányt látta. – Regesztája: Anjoukori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387. XXVI. köt. (1342) Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged, 2007. 664. sz. (a vonatkozó rész a 441. oldal közepén található.) Ld. erre C. Tóth N.: Az ország nádora i. m.

⁵¹ *Frankl V.*: Hunyadi Mátyás i. m. 94.

⁵² *Stephanus Kaprinai*: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae I–II. Vindobonae, 1767–1771.; II. k. 536–537. (Az adatot Horváth Richárdnak köszönöm.)

IRINYI JUDIT – IRINYI GÁBOR Tisztázódott Irinyi János születési helye

A sokakat érdeklő családfa-kutatás minket is rabul ejtett, hiszen foglalkoztatott elődeink sorsa, így elkezdtük kutatni az Irinyi család történetét. Természetesen hallottunk családi legendákat arról, hogy „híres őseink” között tarthatjuk számon Irinyi Jánost és Józsefet, ezért szerettünk volna hiteles forrásból meggyőződni e tényről. Kutatásba kezdtünk, hogy írott források segítségével, elsősorban anyakönyvi adatokkal igazoljuk feltevésünket.

Irinyi János kémikus, a zajtalan gyufa feltalálója volt. Nevéhez fűződik a kémia interdiszciplináris tudományá fejlődése Magyarországon. Testvérével, Józseffel együtt szerepet vállalt az 1848-as forradalomban, többek között a 12 pont vázlatának első megfogalmazója volt. Ha fellapozunk egy lexikont, s megkeressük Irinyi János nevét, az első, ami szemünkbe ötlük, hogy születési helye máig sem tisztázott. Egyesek szerint Nagylétán, mások szerint Zsákán született. Többen foglalkoztak életútjának feltárásával, s kutatták munkásságát, azonban születési helyére vonatkozóan egyértelmű bizonyíték nem vált ismertté eddig.

A Román Állami Levéltár nagyváradi székhelyű Bihar Megyei Kirendeltségén kutatva bukkantunk rá a diószegi görög nem egyesült (görögkeleti) anyaegyház 1817. évi keresztelési anyakönyvének¹ 16. számú bejegyzésére, amely Irinyi János pontos születési helyét és idejét tartalmazza. Az adatok szerint, 194 éve, Albison, 1817. május 18-án látta meg a napvilágot Irinyi János kasznár és Janovics Rozanda gyermekeként. 1817. május 24-én keresztelték meg a görög nem egyesült anyaszentegyházban, s a székelyhídi tekintetes Papának József úr tartotta keresztvíz alá.

A testvérpár apjának, Irinyi Jánosnak – aki később gróf Mandel nagylétei uradalmának volt tisztartója – hat gyermeke született: Viktória (a későbbi híres román író, publicista Iosif Vulcan édesanyja), Heléna, János, Antónia, József és Rozália. Közülük János (1817), Antónia (1820) és József (1822) a Bihar megyei Albison jöttek világra.

A családnevet természetesen csak a két fiú vihette tovább, József azonban 1859. február 17-én, 37 éves korában utódok nélkül

meghalt. János nagyon későn, 51 éves korában házasodott meg. A micskei származású, római katolikus vallású Baranyi Hermínát vette feleségül, aki özvegyasszonyként két gyermeket hozott magával az Irinyivel kötött házasságba. Irinyi János több életrajzírója említi, hogy két saját gyermeke is volt Baranyi Hermínától, Janka és Lajos, ám mindketten gyermekkorukban meghaltak. Ezeknek az információknak is igyekeztünk utánajárni.

A leánygyermek születésére és halálára vonatkozóan nem találtunk adatokat. Vértes, Nagyléta és Debrecen települések anyakönyveit (katolikus, református, görögkeleti) vizsgáltuk át, mivel a család ezeken a helyeken élt, de nem jártunk eredménnyel. Egyetlen fiáról, Lajosról azonban sikerült adatokat fellelnünk. 1870. november 13-án született Vértesen, amint az az ottani református anyakönyv adataiból kiderül.² E bejegyzés Irinyi János vallásváltoztatására vonatkozóan is szolgál információval, aki bár a keresztséget a görögkeleti vallásban nyerte el, halálakor már a református egyház tagja volt. Az áttérés időpontját csak valószínűsítjük, gyermekkorában történhetett, mivel a debreceni Református Kollégiumban tanult. Tény azonban, hogy Lajos fia születésekor az apa vallása már reformátusként szerepel az anyakönyvben.

Irinyi Lajos felesége az Úrmezőn született Toperczer Erzsébet volt, házasságukból három gyermek származott: Lajos – aki csak egy hónapot élt, s a nagypapa mellé temették Vértesen –, János Jenő és Gabriella.³ Mindketten Győrben éltek és itt is haltak meg. János Jenő szintén a kémia terén jeleskedett, okleveles kutató vegyészmérnök volt, 1977-ben hunyt el. Fia, János József elhagyta az országot, először Amerikában, majd Ausztráliában telepedett le, s két fia született (Justinian és Julian).

A gyufa feltalálójának tehát gyermeke, unokái, dédunokái és ükunokái is ismertek. Bár ezidáig még nem sikerült bizonyítékot találnunk a családjuk és Irinyi János leszármazottai közötti rokonságra, ám kutatásunk mégsem volt hiábavaló, hiszen néhány fontos adattal sikerült kiegészíteni egy olyan család történetét, amelyből több jeles személy is származott.

¹ Román Állami Levéltár Bihar Megyei Kirendeltsége. Colectia de stare civila. Inv. 87. D. 383. (Anyakönyvi gyűjtemény, 87. sz. egység, 383. kötet.) A jelzet az ottani levéltári nyilvántartás szerint a 87. leltári számú levéltári egységen belül (Inv. 87.) a 383. számú dossziét/kötetet jelöli (D. 383). A román levéltári rendszerben nincsenek állagok a fondokon belül, más a levéltári anyag hierarchiája, mint a magyaré. A fondokhoz leltár társul, s szerinti levéltári egységek vannak.

² MOL Mikrofilmek. Anyakönyvi gyűjtemény. Református egyház. Tiszántúli Egyházkerület. X 3606. Létavértes–Vértes. A 2461. sz. tekercs

³ Irinyi Lajos és Toperczer Erzsébet házasságkötését csak közvetett adatokból ismerjük: Irinyi János gyászjelentése, Lajos nevű gyermekük születési anyakönyvi bejegyzése. A két másik gyermekre (János Jenő és Gabriella) vonatkozóan szintén csak közvetett adataink vannak, a kutatást azonban rájuk vonatkozóan egyelőre nem terjesztettük ki.

KÖNYVISMERTETÉS

Bertényi Iván: *A címertan reneszánsza. Tanulmányok.* Argumentum, Bp., 2010. 475 p. (ISBN 978-963-446-595-9)

A tanulmánykötet Bertényi Iván, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora korábban megjelent munkáiból válogat. Egy tanulmány – a *Károlyi Sándor grófi címerének 11 gyöngyös pajzskoronája* című dolgozat (309–322.) – most olvasható először magyarul (korábban csak német nyelven volt hozzáférhető). Az első megjelenéshez képest változatlan (csupán stiláris javításokat tartalmazó) formában közölt írások a *Bevezetőt* (7–8.) követően három nagyobb téma köré csoportosulnak, szerzőjük fő kutatási területeinek megfelelően. Az első tematikai egységben címertani tanulmányokat olvashatunk (9–356.), a második pedig Bertényi professzor pecsét- és jelvénytani munkásságából merít (357–393.): itt szerepelnek a Szent Koronával kapcsolatos tanulmányok, amelyek szintén fontos helyet foglalnak el a szerző munkásságában. A harmadik nagyfejezet (395–471.) egymáshoz csupán lazán kötődő írásokat közöl, amelyekben azonban közös, hogy mindegyiknek a témája kapcsolódik a középkori magyar történelemhez. Természetesen ez utóbbi megállapítás a kötet döntő hányadára igaznak mondható, csupán néhány tanulmány jelent kivételt (mintegy jelezve, hogy a heraldika az újkor kutatásának is fontos segédtudománya). A Károlyiak címerét vizsgáló, fentebb már említett dolgozat mellett ilyen például a Kossuth-címerről szóló írás (291–298.) – amelyet a szerző mestere, Kumorovitz Lajos Bernát emlékének ajánl –, vagy a Festetics család rangemelő okleveleit bemutató értekezés (323–329.). A tanulmányok (a címadó cikk kivételével, amely eredetileg az *Élet és Irodalom* című folyóiratban jelent meg) elsősorban a szakmai közönség számára íródtak, az ismeretterjesztő jellegű dolgozatok kimaradtak a kötetből. A hangsúly – ahogy ez az egyes nagyfejezetek terjedelméből is látszik – a heraldikai témájú írásokon van, így ismertetésemben én is elsősorban ezeket mutatom be.

A műfaj természetéből is adódik, hogy az egyes tanulmányok között esetenként átfedések vannak: ugyanazokat a problémákat Bertényi esetenként eltérő szemszögből többször is megvizsgálta. Mivel ezek a dolgozatok jelentették a professzor heraldikai kézikönyvének (*Kis magyar címertan.* Bp., 1983.; *Magyar címertan.* Bp. 2003.) az előtanulmányait, nem meglepő, hogy a figyelmes olvasó helyenként szó szerinti egye-

zéseket talál a monográfia szövegével. Bertényi évtizedeken át egyedülként közvetítette a nemzetközi heraldikai kutatások eredményeit a hazai történésztársadalom felé. Ennek fényében a kötetben szereplő címertani értekezések közül külön figyelmet érdemelnek azok az írások, amelyek a külföldi szakirodalom eredményeit is hasznosítva tárgyalnak egy-egy magyar vonatkozású problémát. Kiemelendők a parasztmozgalmak heraldikájával, a magyarországi címerváltozatokkal, valamint a hazai címerjoggal kapcsolatos írások.

Az *antifeudális parasztmozgalmak heraldikájának néhány problémája* című tanulmány (13–27.) nem kizárólag Magyarországra összpontosít: először is a francia *Jacquerie*, valamint az angol *Wat Tyler*-féle felkelés jelvényeit vizsgálja, de kitér az 1774–1775. évi *Pugacsov*-felkelés szimbólumaira is. A magyar mellett francia és német nyelven is megjelent írás középeurópai viszonylatban tárgyalja a huszita felkelők, valamint az 1524–1526 közötti német parasztháború egyéni és „közös” címereit, valamint ebbe a sorba illesztve foglalkozik az 1514. évi *Dózsa*-felkelés során használt jelképekkel. A dolgozat fő mondanivalója, hogy a címerhasználat nem csupán a társadalom előkelő rétegeire volt jellemző: a történelem során a parasztlakó éppúgy használhattak – és mint a tanulmányból kiderül, használtak is – címereket.

A kötet leghosszabb írása a *Címerváltozatok a középkori Magyarországon* című tanulmány (78–149.). A középkori Nyugat-Európában egyáltalán nem számított szokatlan jelenségnek, hogy egyazon személy több, eltérő címet is használt egymás után, vagy akár egyidejűleg. Bertényi – miután részint a magyar királyok, részint a nemesség és a városok címerváltozataiból nyújtott katalógussal igazolja a jelenség meglétét a korabeli Magyarországon – arra a következtetésre jut, hogy az élő heraldika korában a címerhasználat szabályai sokkal rugalmasabbak voltak, mint az újkorban (az úgynevezett papírheraldika idején). Előfordultak ideiglenes változtatások, amikor csupán alkalmilag módosítottak a címeren (például a „heraldikai udvariasság” szellemében). Megtörtént azonban az is, hogy egy személy párhuzamosan két, vagy több címerváltozatot használt (a leginkább közismert példa erre a magyar királyi címer, amelynek a középkorban kettőskeresztes és vágásos formája is létezett). A dolgozat egyes problémafelvetéseit első megjelenése (1988) óta a szakirodalom részletesen is kidolgozta. Buda város címerének változásairól például maga

Bertényi professzor (jelen kötetben: 252–258.), a királyi méltóságviselők pecsétjein látható sávozatról pedig Rácz György (Az Árpádok sávozott címere egyes főúri pecsétteken a XIII–XIV. században. *Levéltári Közlemények*, 63 [1992] 123–135.) készített önálló tanulmányt.

A *Középkori címerjogunk néhány kérdése* című írás (163–178.) a középkori címerviselés közjogi aspektusait járja körül. Mindenekelőtt cáfolja a 19. századi német és francia heraldika által bevezetett „címerképesség” (*Wappenfähigkeit, capacité héraldique*) elvét, miszerint a középkorban csak bizonyos társadalmi rétegeknek volt joguk a címerek viselésére. A korábban a magyar történetírás által is elfogadott nézetet az elmúlt mintegy fél évszázadban a nemzetközi heraldikai kutatások meggyőzően cáfolták (különösen Rémi Mathieu és Bruno Bernard Heim kutatásai). Ennek nyomán Bertényi Iván számos példán keresztül áttekinti a középkori magyar címerjoggal kapcsolatos főbb kérdéseket, az Európában korábban meghonosodott címerjogi szokások hazai átvételét.

A kötetet a benne foglalt tanulmányok első közlési helyének jegyzéke zárja (473–475.). A szerkesztés gondos (a lábjegyzeteket szándékosan nem egységesítették), az illusztrációk jó minőségűek. A kötetet haszonnal forgathatja mind a szakma, mind a heraldikai kérdések iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség.

Kálmán Dániel

Eckart Henning–Dietrich Herfurt: Orden und Ehrenzeichen. Handbuch der Phaleristik. Böhlau Verlag Köln–Weimar–Wien, 2010. 363 p. (ISBN 978-3-412-20617-8)

A német nyelvterület meghatározó tudományos könyvkiadójánál, a Böhlau Verlagnál jelent meg a – falerisztika alapvető kézikönyvének szánt – mű (Rendjelek és kitüntetések. A falerisztika kézikönyve). A jeles szerzők a magyarországi tudományos életben sem ismeretlenek. Eckart Henning címzetes professzor (*Honoraryprofessor*) a berlini Humboldt Egyetemen a levéltártudomány és az újkori történelmi segédtudományok területén. 2006-ig Berlin-Dahlenben az *Archiv der Max Planck-Gesellschaft* igazgatója is volt. Henning professzor a történelem segédtudományainak egyik legjelesebb művelője Európában. Korábban munkásságának súlyponti területe a genealógia volt, az utóbbi években azonban – az 1980-as évek elejétől kezdődően (éppen Magyarországról kiindulva), s a nemzetközi tudományos életben egyre erőteljesebben érvényesülő tendenciáknak megfelelően – a falerisztika tudományos művelőinek táborában is üdvözölhetjük.

A mű másik szerzője, Dieter Herfurt jeles német falerisztikus, a rendszerváltás előtt katonatiszt, a Nemzeti Néphadsereg ezredese, katonai újságíró, aki a *Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik* igazgatója volt egy ideig. Igen kiterjedt falerisztikai munkásság áll mögötte. Több kötet, katalógus, tanulmány szerzője. A falerisztikán belül sokat foglalkozott a Szovjetunió falerisztikájával, különösen annak katonai vonatkozásaival. 1991-ben a berlini Humboldt Egyetemen megvédett bölcsészdoktori disszertációjában általánosabb falerisztikai kérdésekkel foglalkozott. Az

utóbbi időszakban kitüntetett figyelmet szentel Szász-Weimar falerisztikájának, s ezt az eddig nem kutatott témát részletes monográfiában kívánja feldolgozni. Dieter Herfurt a – nemzetközi összehasonlításban is – vezető szakmai tudományos szervezet, a *Deutsche Gesellschaft für Ordenskunde* tudományos tanácsának vezetője. Dr. Herfurt igen régóta szakmai-tudományos kapcsolatokat ápol a magyarországi falerisztikai tudomány egyes vezető képviselőivel is, és ismeri a magyar falerisztikai kutatások eredményeit.

A két jeles szakember külön-külön írta meg a mű egyes részeit. Henning professzor tekintette át a falerisztika szakirodalmát, legfontosabb bibliográfiáit, s foglalta össze a falerisztika levéltári forrásait. Rövid ismertetést ad – a Német Szövetségi Köztársaság mai területén működő – az állami levéltárakban őrzött (lovag- és érdem)rendi iratanyagokról. A kötet *Rendjelek jogáról* című fejezete ugyancsak az ő munkája. Utóbbiban a Német Szövetségi Köztársaság viszonyain keresztül tárgyalja a kitüntetések adományozása, visszavonása, a visszaadás, s a külföldi elismerések elfogadása és viselésének engedélyezése kérdéseit. Kitér a nemzetiszocialista Németország, illetve a Német Demokratikus Köztársaság elismerései viselhetőségének problémáira is. Érinti az adományozási okmányok, dokumentumok kérdését, és ír a rendi nyugdíjakról is, majd röviden áttekinti az egyes kitüntetések viselési módjait, formáit. Röviden tárgyalja a falerisztika és a genealógia, a heraldika, a numizmatika és éremtan (a német felfogásban ez két különböző terület: pénztörténet és emlékérmek), a szimbolika (inszigniológia), a vexillológia kapcsolódási pontjait, de ír – általánosabban – a történettudományhoz, a művészettörténethez, a viselettörténethez tartozó összefüggésekről is. Érdekes, hogy érinti az „anyagtudományt” (a kitüntetések anyagának vizsgálatát) és a szociálpszichológia – esetleges – kapcsolódási pontjait is.

A kötet másik szerzője, Herfurt az alapfogalmakról ad részletesebb áttekintést, így például arról, hogy mi tekinthető rendjelnek, kitüntetésnek. A rendjelek esetében ír a keresztokról, csillagokról, középmedalionokról, szó esik a rendi csillagokról, sugarakról, (heraldikai) rangkoronákról, s tárgyalja a katonai kitüntetések jellemzőit. Érinti a rendi lánc és a szalag problémáját is. Foglalkozik a rendi jelszavak, illetve a rendi díszöltözetek kérdésével. A kitüntetések (díszjelek) tárgyalása során ír a keresztokról, érmekről, a csillag formájú elismerésekről. Foglalkozik a szalagra helyezett szolgálati elismerések és – általában – a jelvények problémakörével. Röviden bemutatja a redukált példányok, miniatűrök világát.

Rövid egyetemes falerisztikatörténeti áttekintést kapunk az ókori előzményekből kiindulva a középkori és kora újkori egyházi- és világi lovagrendek kitüntetésein át a 17–18. században kialakuló és általánossá váló uralkodói házi rendekig és érdemrendekig. Kitüntetések, díszjelek, női rendek, s a 19. századtól a 20. század elejéig terjedő időszak rendjelei, kitüntetései (díszjelei) is szerepelnek írásában. Áttekintést kapunk az I. világháború, s a két világháború közötti időszak falerisztikájának legfontosabb jellemzőiről. A II. világháború esetében – külön-külön tárgyalva – olvashatunk Németország és szövetségesei, valamint az antifasiszta koalíció korabeli falerisztikájának legfontosabb vonásairól. A II. világháború

utáni időszakot a szerző három rövidebb részre bontva ismereti: az 1955-ig terjedő időszak, az 1955–1990 közötti évek, illetve 1990-től napjainkig. Olyan kérdéseket is érint, mint a rendezlek és kitüntetések előállításai, a falerisztikai emlékek megőrzése, gyűjtése, a modern (köz- és magán)gyűjtemények, a beszerzés, a kereskedelem, s az aukciók témaköre. A 2007 májusában Passauban tartott nemzetközi falerisztikai szimpózium előadásai alapján ír a tárgykörben napjainkban egyre meghatározóbb kérdéskörrel, az „eredeti”, a „kópia”, s a „hamisítvány” problematikájáról. Áttekinti a németországi és egyes külföldi szakmai, gyűjtői szervezeteket, testületeket, s azok rendezvényeit. Az igényes gyűjtő számára alapvető lehet – az akár tudományos igényű – katalogizálás, dokumentálás, s ugyancsak meghatározó lehet a kollektív megfelelő ápolása, tisztítása, az egyes darabok konzerválása, restaurálása. Herfurt – az igényes – falerisztika tevékenysége meghatározó részének tartja a kiállítások rendezését, előadások tartását, illetve a publikálást.

Igen érdekes az, az egyébként nyilvánvalóan szubjektív, tudománytörténeti válogatás, amelyben – mindkét szerző tollából – jeles, döntően német falerisztikusok mikrobiográfiáit olvashatjuk. Egyes 19. századi, illetve a 20. század első felében élt nagyságoktól eltekintve, elsősorban a 20. század második felében, illetve a 21. század elején működött személyekről olvashatunk. A kötetben rövid méltatás jelent meg a következő kutatókról: Maximilian Gritzner (1845–1902), Waldemar Hesse Edler von Hassenthal (1880–1942), Kurt-Gerhard Klietmann (1910–1990), Václav Měřička (1916–2001), Klaus Peter Merta (1956–2005), Otto Friedrich (gen. Otfried) Neubecker (1908–1992), Roman Freiherr von Proháčka (1900–1990), Werner Sauer (1943–2003), Ludwig (Gen. Louis) Schneider (1805–1878), Earst Schubersky (1920–2009), Reinhold Siebentritt (1933–1995), Willi Waldvogel (1944–2001).

A kiadványban áttekintés szerepel a legfontosabb németországi és külföldi múzeumokról, gyűjteményekről, hazai és külföldi rendi jelszavakról is. A kötet igen értékes és hasznos része egy meglehetősen részletes válogatott bibliográfia, amelyben az általános műveken túl, a témára vonatkozó elsősorban német szakirodalom szerepel, de emellett országok szerinti bontásban is fellelhetők publikációk adatai. Végül alapfogalmak rendkívül rövid megfogalmazásai is helyet kaptak a műben.

A jól felépített szerkezetű kiadvány hátránya azonban, hogy képanyaga jelentősen alatta marad a napjainkban – iránymutató – nemzetközi falerisztikai publikációkban megszokott színvonalnak. Nagyon sok a korábban már megjelent, más művekből, árverési katalógusokból, sőt újságokból, folyóiratokból átvett ábra, ami nem szerencsés, hiszen ezeket már sokszor közölték az elmúlt évtizedekben. Érdekes – és egyben kissé szokatlan –, hogy a kötetben nagyon sok könyv, árverési katalógus, újság és folyóirat címlapja (borítója) is szerepel. Ezek egy része nem is falerisztikai jellegű, hanem például levéltártudományi, illetve általánosan a gyűjtéssel foglalkozó mű. A recenzens – ebben az enciklopédiában – nem közölte volna épületek, utcarészletek stb. képeit sem. A falerisztika történeti ikonográfiai forrásanyaga kimeríthetetlenül gazdag,

ebből nyilvánvaló, hogy a szerzőknek módjuk nyílt volna megfelelőbb illusztrációs anyag kiválogatására.

Mindezek mellett összegzésként megállapíthatjuk, hogy a kötet célkitűzése, hogy e tárgykör összefoglaló jellegű, alapműve legyen, sikeresnek mondható, de természetesen minden kérdést – éppen összegző volta miatt – nem tárgyalhat teljes részletességgel. Az egyes rész kérdések iránt érdeklődők számára a bibliográfia mutatja a tájékozódás további lehetőségét.

Pandula Attila

Documenta ad historiam familiae Batori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth–Tiburtius Neumann–Norbertus C. Tóth. (Szerk. C. Tóth Norbert.). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága. Nyíregyháza, 2011. 407. p. (ISBN 978-963-7220-73-9.)

Az ecsedi Batori család oklevéltára. I. Oklevelek 1393–1540 címmel, C. Tóth Norbert, Horváth Richárd és Neumann Tibor jóvoltából, a hazai medievisztika legújabb forráskiadványát veheti kézbe az érdeklődő. Jelen munka újabb kötettel gyarapítja az 1988-ban Borsa Iván által – A Szent-Ivány család levéltárával – a Magyar Országos Levéltárban elindított, majd az 1990-es években több kötetrel gyarapodott, végül a 2000-es években új lendületet vett családi oklevéltár kiadást. A Palásthy család levéltárának 2001-es, a Wass család cegei levéltárának 2006-os, illetve a Perényi család nyalábi ága hagyatékának 2008-as kiadását követően immár ez a negyedik kötet, amely egy évtizeden belül valamely családra vonatkozóan középkori okleveleket publikál. Ráadásul a Perényiek után egy újabb bárói család, a 15–16. századi magyar történelem kiemelkedő fontosságú családjának levéltára látott napvilágot.

C. Tóth Norbert a kötet *Előszavában* számol be az Oklevéltár megszületésének körülményeiről. Megtudjuk, hogy mindhárom szerző tevékeny résztvevője a család történetét feldolgozó, több mint fél évtizede folyó programnak. A kutatást összegző ismertetőben az érdeklődő részletes tájékoztatást kap az eddig elért eredményekről, továbbá fény derül arra, hogy mi adta meg a lökést az Oklevéltár összeállításához és kiadásához. A program keretében folytatott, egy-egy részproblémát feltáró vizsgálódások ugyanis rávilágítottak arra, hogy az ecsedi Batoriak szerepének feltárása, túl a birtok- és családtörténeti vonatkozásokon, a késő középkori Magyar Királyság politikatörténetének pontosításához, annak bizonyos részletkérdéseinek tisztázásához is nagymértékben hozzájárulhat. A kutatási program eredményein felül ennek felismerése indította a szerzőket arra, hogy megkíséreljék – virtuálisan – rekonstruálni a Batori család ecsedi ágának levéltárát, ezáltal nemcsak a család, hanem az ország középkori története szempontjából is fontos forrásokat közzétéve.

A munka nehézségeiről, azok áthidalásáról, illetve a megjelentetni kívánt oklevelek kiválogatásának elvéről az *Előszó* és az azt követő, szintén C. Tóth Norbert által jegyzett, *Egy kis levéltártörténet* című fejezet tájékoztat. Összehasonlítva a korábban publikált családi levéltárak anyagaival, a Batori család

ecsedí ágának oklevelei nem állnak rendelkezésre önálló levéltári állagként, lévén a családi levéltár nem maradt egyben, illetve teljességében fenn. A szerzőknek így a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti anyagának különböző állagaiból kellett kiszedegetni, összegyűjteni a családra vonatkozó iratokat. Az oklevelek feltáráshoz a szerzők korábbi kutatási tevékenysége, illetve Rajcsányi Ádám kamarai levéltáros 1741-ben készített *elenchusa* jelentette a kiindulópontot. Utóbbi az adományokat tartalmazó oklevelek összegyűjtésében volt a szerzők hasznára. A családra vonatkozó valamennyi oklevelés adat feltáráshoz, bár külön nem említik, nyilvánvalóan hozzájárult a korszerű levéltári segédlet (*Collectio Diplomatica Hungarica*, DL-DF 4.3. szerk. Rác György. CD-ROM [Arcanum Digitéka], 2008.) használata is, ami nélkül nem lett volna elérhető a teljességre törekvő anyaggyűjtés.

A nagyszabású, nem kevés idő és energia ráfordítással járó aprólékos munka eredményeként több ezer, elsősorban birtokjogi oklevelet tártak fel a szerzők, de nem minden birtoküggyel kapcsolatos oklevél kapott helyet a kötetben. A legnagyobb tértelt kitevő perhalasztó és hatalmaskodásokat kivizsgáló iratok közlésétől ugyanis a szerzők eltekintettek, vélhetően ezek nagy száma miatt, amely szűfeszítette volna jelen kiadás kereteit. A kötet így a Bátori család ecsedi ágának birtokadományait, birtokzálogosításait, birtokosztályait, a kölcsönös örökösödési szerződések tartalmazó, illetve a vonatkozó adománylél hiányában, az adott birtok iktatásáról szóló, összesen 295 darab (Mohácsig 275 – köztük két hamis) oklevelét öleli fel.

Ki kell emelni, hogy a szerzők, az utóbbi évtizedek gyakorlatától eltérően, teljes értékű forrásközlést végeztek az oklevelek *in extenso* publikálásával és kritikai apparátussal való ellátásával. Az oklevél sorszámát a keltezés feloldása (és kibocsátásának helye) követi, majd rövid fejregesztából tájékozódhat az olvasó az irat tartalmáról. Az oklevél leírása megelőzi annak szövegét, és itt kaptak helyet a „külzetten” szereplő feljegyzések is (például a konventi jelentések fogalmazványai: 37., 122., 123. stb.). Több szerzőről lévén szó, az apparátust annak a személynek a monogramja zárja, aki az oklevélközlést készítette. Az okleveleket alapvetően az elfogadott forrásközlési szabályzatok alapján publikálták. (Az ettől való eltérésekről és az *e-caudata* megjelenítéséről [például 139., 282., 283.] a *Bevezető*ben kap tájékoztatást az olvasó.) Végül szövegmagyarozó jegyzetek zárják az egyes okleveleket.

A kötetben közölt első irat 1393-ban, az utolsó 1540-ben kelt, ezáltal a család másfél évszázados birtokszerző tevékenysége és stratégiája követhető nyomon, amiből kirajzolódik politikai tevékenységük is. Itt jegyezzük meg, hogy szerencsés lett volna röviden megmagyarázni a választott korszakhatárokat. Tekintve, hogy a Bátori család ecsedi ágának története nem 1393-al kezdődik és nem is 1540-el végződik, indoklásra szorult volna, hogy miért e két évszám adja az okmánytár korszakhatárait. E 150 évet a szerzők láthatóan a kutatási és érdeklődési területüknek megfelelően osztották fel egymás között. C. Tóth Norbert a Zsigmondtól Mátyás koráig terjedő korszak és a II. Lajos korabeli oklevelek egy részének közlését jegyzi, kiegészítve a leleszi konvent irataival, illetve a 20 darab újkori oklevéllel. Horváth Richárd nevét leginkább a Mátyás-kori, de egy-egy későbbi oklevél közlésénél is megtalál-

juk. Neumann Tibor pedig teljes egészében II. Ulászló korát, és II. Lajos korának a fennmaradó részét dolgozta fel.

Említést érdemel a kötet végén található kiváló *Hely- és névmutató*, amelynek segítségével nemcsak a kötetben előforduló személy- és helynévanyag visszakeresése válik lehetővé, hanem értékes adatokhoz juthat mindenki, aki a helytörténet, a névtan (hely- és földrajzi nevek), a birtoklástörténet, vagy akár a Bátoriak személyi kapcsolatrendszere iránt érdeklődik. Szintén könnyen tájékozódhat az, akit az egy adott méltóságot vagy tisztséget viselő Bátori családtaghoz köthető oklevelek érdekelnek. A mutató külön érdeme, hogy eddig feltáratlan archontológiai adatokat is tartalmaz Mátyás korától Mohácsig.

Forráspublikációról lévén szó, érdemes megvizsgálunk, hogy jelen kötet mennyiben felel meg az ilyen kiadványokkal szemben támasztott követelményeknek. Ami az áttekinthetőséget és az olvashatóságot illeti, érezhető, hogy a szerzők törekedtek a forrásközlések egységes kivitelezésére, a minden ponton való ellenőrizhetőségre, amire az apparátusok, illetve az azonos típusú oklevelek (például uralkodói parancslevelek a hiteleshelyekhez) fejregesztái hozhatók fel. Előfordulnak ugyan kisebb-nagyobb pontatlanságok, mint mikor a fejregesztában kimarad egy szó (például 27. *Bátori Péter fia János*: a fia szó kimaradt), vagy téves adat szerepel benne (86. *Kállói Péter az apja és Ónodi Cudar Jakab közti korábbi megállapodásba – minthogy apja halálával az reá és testvére*, Andrásra szállt – ..., a fejregesztában *testvére*, *Péterre szállt* szerepel, viszont a mutató helyesen, Kállói Andrást tünteti fel ezen az oklevélhelyen), azonban ezek valószínűleg javíthatóak lettek volna a lektoráláskor.

Szót kell ejteni bizonyos módszertani következtelenségekről is, melyek a szerzők minden igyekezete ellenére is előfordulnak a kötetben. Ilyen például az, hogy a szerkesztő külön felhívja a figyelmet arra, hogy az *u* hangot jelölő *v/w* átírása *u*-val történik, de ezt mégsem következetesen alkalmazzák (az értelmezést legkevésbé zavaró *seu* szó *sew*-ként: 89., 157., 203., 223.). Nem egységes a szerzők elképzelése a szövegmagyarozó lábjegyzetekben megjelenítendő tartalomról sem. Különösen az olyan jellegű adatok feltüntetése tűnik esetlegesnek, ahol a kiadás a szövegjavítás miatt eltér az eredeti oklevélétől. Egyes oklevelek esetében a legapróbb eltérést is jegyzetben tüntették fel (162., 171.), míg más esetben ettől eltekintettek. Ilyen például a 124. sorszámot viselő oklevélben az *item prediis Elmed, Poklosthelek* stb. rész, ahol az eredeti oklevélben az *item* és a *prediis* szavak között egy áthúzott birtoknév áll, ami a kiadásban nincs szövegmagyarozó lábjegyzettel ellátva. Egy sorral lejjebb, a birtokok felsorolását követően az oklevél *appellatarum* szava a kiadásban már javítva *appellatis*-ként szerepel, azonban ezt sem tüntette fel az oklevél közlője. Mindez azért meglepő, mert ugyanez a szerző más oklevelek esetében jelezte a hasonlóan „fajsúlyos” eltéréseket, javításokat (38., 50.). Az észrevétel nem is igazán a feltüntetés hiányának szól – hiszen a javított változat közlésével nem hogy nehezítenék, inkább segítik az értelmezést –, hanem a szerzők eltérő elképzeléseiből eredő módszertani következtelenségnek. Az előkészületben lévő, az ecsedi Bátori családtagok levelezését (Missiles) tartalmazó kötet remélhetőleg egységesebb lesz ebből a szempontból.

A felhozott példák ellenére a Bátori oklevéltár alaposágával, átláthatóságával, igényességével és formai megjelenítésével nagyon közel áll ahhoz, hogy a modern forráspublikáció minden kritériumának megfeleljen. A célt, hogy egy bárói rangú család levéltárával az ország története szempontjából is fontos forrásokat tegyen teljes szövegben elérhetővé, csak üdvözölni lehet. A megközelítés újszerűsége (szétszóródott családi levéltári anyag összegyűjtése) elvitathatatlan.

Ami a kivitelezést illeti, a könyv könnyen kezelhető és igényes ebből a szempontból is, bár a Bátori István vajda címerével díszített borító véleményem szerint megérdemelt volna színesebb kötést, szemben a mostani szürkével. A kiadó már itt feltűntette, hogy a kötet az Európai Unió által támogatott Magyarország–Románia Határon Átnyúló Együttműködés Program 2007–2013 keretében jelent meg. Ennek szellemében az *Előszó* román és angol nyelvű fordításban is olvasható. Apró észrevétel: a román fordításban, az *Előszó* lábjegyzeteiben szereplő tanulmányok, monográfiák, forrásközlések címe románul is szerepel, míg az angolban angolul nem. Várhatnánk, a kötet további részei is hasonló elvet követnek, azonban sem az *Egy kis levéltártörténetet*, sem az oklevelek fejregesztáit, sem a *Hely- és névmutatót* nem követi fordítás. A miéért nem kapunk magyarázatot, így csak sejtethető, hogy vagy léteznek román nyelvű kiadása is a kötetnek, és ezért maradtak el a fordítások, vagy csak a magyar fél használta ki a program adta lehetőséget, így viszont a borítón szereplő „Két ország, egy cél, közös siker!” jelszó mögött nincs tartalom.

Mindez természetesen nem a szerzőket minősíti, akik – ahogy tőlük várható is volt – újabb maradandó munkával gazdagították a hazai medievisztika eredményeit. Jelen kötet szervesen illeszkedik az ecsedi Bátori család történetét feltáró programba, de nagy haszonnal forgatható a késő középkori magyar történelem feldolgozása során is. Remélhetőleg, az eddig inkább a szakma elismerését kiváltó említett program eredményei, köztük ez az Oklevéltár is, valamilyen formában utat fognak találni a szélesebb kutatói közönség felé is.

Szaszko Elek

A középkori Magyarország digitális könyvtára – Digital Library of Medieval Hungary. <http://mol.arcanum.hu/medieval>.

Szentpétery Imre egyik utolsó rövid írásában (Oklevélnyomozás a kiadások útvesztőjében. Turul, 1947–1950. 26.) a forráskiadványok addig megjelent szinte áttekinthetetlen dzsungeléről írt: „a történetkutató mindig nagy örömmel fogadja egy-egy új oklevél- vagy regeszta-kiadvány megjelenését, mert hiszen ezáltal újabb és újabb anyag válik közkinccsé, amely a kiadás előtt olykor egyáltalán nem, máskor nehezen, de mindig sokkal nagyobb időfelhasználással volt csak hozzáférhető, mint a kiadott szöveg. Ám a kiadványok a kényelmes használat nagy előnye mellett nagy hátrányokkal is bírnak. A sokféle kiadványnak szinte áttekinthetetlen tömege már a nagy szám miatt is veszedelmet rejt magában.” A helyzet a 20. század közepe óta még áttekinthetlenebbé vált, mert az azóta megje-

lenő különböző típusú forráskiadványok (korszakok szerinti, tematikusak, őrzőhely szerinti, stb.) gyakran fedik egymást, ugyanannak az oklevélnek a szövege vagy regesztája különböző formában, más-más, a forráskiadvány sorozatok hagyományaihoz illeszkedően, többször is megjelenik. És még nem említettük a digitális kiadványokat. Korunk erőteljes digitalizációs láza ellenére mégsem beszélhetünk arról, hogy a forráskiadványok rögtön csak digitális formában jelenhetnének meg. Az egyre drágábban, egyre kevesebb példányban megjelenő papír forráskiadványok fenntarthatósága valószínűleg csak úgy lesz tartható a jövőben, ha a papír és a digitális verzió egymással párhuzamosan, egymást kiegészítve jelenik meg. Folyamatosan készülnek újabb és újabb papír alapú forráskiadványok, mert ez a feltétele jelenleg a szakmai előrehaladásnak. Ez a jelenség is azt támogatja, hogy a már megjelent papíralapú kiadványokat tegyük hozzáférhetővé digitálisan. A forráskiadványok számbavétele és együttes hozzáférése legalább akkora igénye a középkorkutatásnak, mint az egyes források papíralapú megjelentetése. A különböző műhelyekben készült, különböző típusú oklevéltár sok-sok információja az együttes hozzáférés esetén összeadódik: magasabb szintű tudásanyag keletkezik.

A Magyar Országos Levéltár (MOL) szükségesnek tartja, hogy ne csak a levéltárak által kiadott (a <http://mol.arcanum.hu/digilib> vagy a <http://www.mol.gov.hu/digitalia>), hanem valamennyi, a középkori Magyarország levéltári forrásait tartalmazó papíralapú forráskiadvány legyen hozzáférhető kereshető kétrétegű pdf formátumban. A MOL biztosítja az anyagi háttérrel és az internetes megjelenést, a kutatók együtt találják valamennyi releváns kiadványt, a forráskiadvány készítőik pedig minden biztonnal örülnek, ha minél többen hozzáférnek munkájukhoz és idézik azt. A MOL-ban ezért a Collectio Diplomatica Hungarica projekt keretében az Arcanummal és a forráskiadványokat készítő műhelyekkel – elsősorban az MTA–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoporttal – együttműködve létrehoztuk *A középkori Magyarország digitális könyvtára* címet viselő forráskiadvány gyűjteményt: (<http://www.mol.arcanum.hu/medieval/>), amely első lépésben 175 kötet, összesen mintegy 140 000 oldal középkori forrászöveg digitális hozzáférést biztosítja. Az anyagot négy nagy egységbe rendeztük: a *Régi, több korszakot átfogó sorozatok* (Fejér, Codex diplomaticus; Hazai okmánytár; Hazai oklevéltár) után a *Korszakok szerinti oklevéltárak* következnek. Az *Őrzési hely (gyűjtemény, proveniencia)* szerinti oklevéltárak között az egyházi, megyei, városi, családi, délszláv és dalmáciai, valamint a külföldi levéltári anyagokat tartalmazó forráskiadványok kaptak helyet. A *Tematikus oklevéltárak* közé soroltuk a törvényeket, címeres leveleket, számadáskönyveket, összeírásokat tartalmazó köteteket. A jól kereshető adatbázisból a szövegek másolhatók, szövegszerkesztőbe illeszthetők. Az oldal a MOL harmadik legkeresettebb adatbázisa volt 2011 első félévében a DL–DF adatbázis és a DIGILIB után. További – régebben megjelent és frissen publikált – kötetek hozzáadásával hamarosan teljesülhet Szentpétery kívánsága: ne kerülje el figyelmünket egyetlen oklevélpublikáció sem.

Rácz György

HÍREK

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 2011. 2. félévi programja

2011. szeptember 29. 17 óra

Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban
Előadó: dr. Körmendi Tamás (adjunktus, ELTE, MHGT)
Az ülést vezeti: Dr. Bertényi Iván, díszelnök

2011. október 27. 17 óra

Jegyzőgenerációk a Nagykunságban
Előadó: dr. Örsi Julianna (a néprajztudomány kandidátusa, ny. múzeumigazgató, Túrkeve, MHGT)
Az ülést vezeti: dr. Pandula Attila, főtitkár

2011. november 24. 17 óra

A székesfehérvári királysírok – romkert – nemzeti emlékhely. Itt az ideje, hogy lássuk végre, milyen volt a középkori Magyarország koronázó fővárosa!

Előadó: dr. Siklósi Gyula (régész, Székesfehérvár)
Az ülést vezeti: dr. Harmath Arisztid, elnök

2011. december 8. 17 óra

A kaplonyi gróf Károlyi-sírbolt
Előadó: dr. Pandula Attila C. Sc., (egyetemi docens ELTE, MHGT)
Az ülést vezeti: Kollega Tarsoly István, alelnök

AZ ELŐADÁSOK HELYSZÍNE:

Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, VIII. kerület, Múzeum krt. 14–16., fsz.
(bejárat a Bródy Sándor utcai kapun keresztül).

2011. november 12-én (szombaton) 9.30 órai kezdettel kerül sor a VIII. Vexillológiai Napra. A konferencia helyszíne a Zászlómúzeum, Budapest, József krt. 68. (a Nap utca sarkán). A rendezvény a Zászlómúzeum, a Magyar Zászló Társaság és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közös szervezésében valósul meg.

2011. november 15-én és 16-án Turócszentmártonban a Szlovák Nemzeti Könyvtárban konferenciát rendeznek a Szlovák Genealógiai és Heraldikai Társaság fennállásának 20. évfordulóján. A téma: Genealógia és heraldika – jelen és jövő.
www.genealogy-heraldry.sk

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 2011. október 18-án, 10 órai kezdettel konferenciát tart *Anyakönyvek és a genealógiai kutatás* címmel. Helyszín a Magyar Nemzeti Múzeum díszterme. Tagságunkat és minden érdeklődőt szeretettel várunk.

E számunk szerzői

IRINYI GÁBOR marketing manager (Bp.)

IRINYI JUDIT jogász (Bp.)

KÁLMÁN DÁNIEL egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

KÖRMENDI TAMÁS adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

PANDULA ATTILA egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

RÁCZ GYÖRGY főosztályvezető, mb. főigazgató-helyettes (Magyar Országos Levéltár, Bp.)

REISZ T. CSABA címzetes főigazgató, főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár, Bp.)

SZASZKÓ ELEK PhD hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba)

TAKÁCS IMRE főigazgató (Iparművészeti Múzeum, Bp.)

C. TÓTH NORBERT tudományos főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport)

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon érdemi változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt lehetőleg 0,5-1 íves (20-40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) írásokat vár. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratok megjelentetésére is van lehetőség indokolt esetben (maximum 100 000 „n”). Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni. A tanulmányokban csak a jegyzetekben történik hivatkozás, nem kell felhasznált irodalom- vagy rövidítésjegyzéket készíteni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében kérjük az alábbiak betartását:

– A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk. Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk.

– Az oldalhivatkozásokor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól–ig-oldalszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40., 61–72.).

– A hivatkozásokor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.

– Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól (pl. Bp.–Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.). A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl. Bp.,).

– Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely és év után zárójelben tüntessük fel: pl. (Monumenta Hungariae Historica).

– Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után az „In:” szócskát írjuk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.

– Folyóiratban megjelent cikkekre történő hivatkozásokor nem tesszük ki az „In:” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána az illető évben megjelent szám, végül pedig az oldalszám: pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52. Az éven belüli számot csak abban az esetben jelöljük, ha a folyóiratnál nem folyamatos a lapszámozás az egyes számok esetében.

– Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettős pontot tenni, majd az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: *Nagy I.*: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, írjuk, hogy „Uo.”. Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbit/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, kerülve az évszamos rövidítést) és erre hivatkozni. Ha szerkesztett műre, forráskiadványra vagy sokszerzős műre történik hivatkozás, akkor a cím után zárójelben közöljük a továbbiakban alkalmazott rövidített címet (pl. a továbbiakban Reg. Arp.). Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, eltérő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. *Nagy I.*: i. m. XI. k. Pest, 1858.)

– A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.

– Írásaikat minden esetben Word for Windows szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe elektronikusan úton a turul@mol.gov.hu vagy a szerkesztőség tagjainak címére. A szöveget balra zártan írják, és a kurziváláson kívül semmilyen kiemelés (kövérítést, aláhúzást, ritkítást) vagy formázást ne alkalmazzanak.

– A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.

– A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „lábjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az oldal aljára kerülnek.

– Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális formában a kéziratához csatolva beküldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek. Csak nyomdai szempontból jó minőségű képeket tudunk közölni. A Magyar Országos Levéltár anyagából közlendő képet nem szükséges mellékelni, csak a pontos jelzetet feltüntetni.

– Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szedéstükör-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat is Word for Windows szövegszerkesztő programban kérjük.

– Csak a jegyzetekben (ld. = lásd, vö. = vesd össze, pl. = például) használjunk rövidítéseket, a főszövegben ne, ott tehát kiírjuk, hogy 'például'.

– A főszövegben és a jegyzetekben az idézeteket nem kurziváljuk, csak idézőjelbe tesszük. Az idegen nyelvű (többnyire latin) kifejezéseket, formulákat viszont kurziváljuk.

– A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különlenyomatokat csak külön igény alapján, megegyezés szerint készítünk. Az aktuális számból a tanulmányok szerzői öt tiszteletpéldányt kapnak, valamint dolgozatukat elektronikusan PDF formátumban.

Példák a hivatkozásokra:

Monográfiák esetében:

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)

Folyóiratok esetében:

Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címerlevele 1519-ből. *Turul*, 46 (1932) 68–70.

Szerkesztett kiadvány esetében:

Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor.) Bp., 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XL.) 76.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében:

Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. Koszta László) Szeged, 1995. 309–355.

Digitális adathordozók esetében:

Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Oslis nem.